

Установа адукацыі
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ТЭХНАЛАГІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

Кафедра беларускай філалогіі

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

**Праграма, метадычныя ўказанні і кантрольныя заданні
для студэнтаў I курса
спецыяльнасці 1-47 01 01 «Выдавецкая справа»
завочнай формы навучання**

Мінск 2012

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2Бел я73
С91

Разгледжаны і рэкамендаваны рэдакцыйна-выдавецкай радай універсітэта

Складальнік
В. А. Кузьміч

Рэцэнзент
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры рэдакцыйна-выдавецкіх тэхналогій БДТУ
У. І. Куліковіч

Па тэматычным плане выданняў вучэбна-метадычнай літаратуры ўніверсітэта на 2012 год. Паз. 185.

Для студэнтаў I курса спецыяльнасці 1-47 01 01 «Выдавецкая справа» завочнай формы навучання.

© УА «Беларускі дзяржаўны
тэхналагічны ўніверсітэт», 2012

ПРАДМОВА

У адпаведнасці з вучэбным планам БДТУ студэнты завочнага факультэта (спецыяльнасць 1-47 01 01 «Выдавецкая справа») павінны выканаць чатыры кантрольныя работы па сучаснай беларускай мове, што дапаможа ім засвоіць праграмны матэрыял, а выкладчыкам – выявіць ступень засваення тэарэтычнага матэрыялу, якасць набытых уменняў і навыкаў.

У дапаможніку падаюцца розныя заданні, накіраваныя на паглыбленне і замацаванне тэарэтычных ведаў студэнтаў, павышэнне культуры мовы і развіццё лінгвакультуразнаўчай кампетэнцыі. Кантрольныя работы змяшчаюць заданні творчага характару (напісанне тэксту па пачатку, складанне тэкстаў на пэўную тэму і інш.). Тэкставы матэрыял кантрольных прац насычаны элементамі краязнаўства, гісторыі, літаратуры, народнай педагогікі, этыкі, духоўнасці і маралі, што спрыяе этнакультурнаму выхаванню.

Кантрольныя работы ахопліваюць наступныя раздзелы: фанетыку, арфаэпію, арфаграфію, графіку, лексікалогію, фразеалогію, лексікаграфію, марфемную будову слова і словаўтварэнне, марфалогію, сінтаксіс і пунктуацыю.

Для найбольш складаных заданняў падаецца парадак і ўзор выканання. Студэнт павінен уважліва прачытаць заданні, азнаёміцца з адпаведнай літаратурай, пададзенай у спісе. У пачатку кожнай кантрольнай работы прыведзены тэксты розных варыянтаў, на падставе якіх выконваюцца прапанаваныя заданні.

Кантрольная работа выконваецца ў вучнёўскім сшытку згодна з нормамі арфаграфічнага рэжыму (неабходна пісаць акуратна, разборліва, пакідаць палі, захоўваць чырвоны радок, нумараваць старонкі і г. д.). Калі прапануецца зрабіць пэўны від разбору, то кожнае заданне трэба выконваць з новага радка, а сам разбор праводзіць паводле ўзору.

У тым выпадку, калі кантрольная работа не залічана, студэнт павінен выканаць яе паўторна і даслаць на факультэт разам з папярэднім, незалічаным варыянтам.

Сшытак з кантрольнай работай падпісваецца паводле тыпавога ўзору, прынятага на завочным факультэце БДТУ.

Варыянт кантрольнай работы выбіраецца ў алфавітным парадку: першы варыянт – прозвішчы ад літары **А** да літары **З**; другі – ад **І** да **М**; трэці – ад **Н** да **Р**; чацвёрты – ад **С** да літары **Я**.

ПРАГРАМА ПА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

М-0. Уводзіны ў курс «Сучасная беларуская мова»

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа, яе месца сярод іншых моў свету. Формы беларускай нацыянальнай мовы: літаратурная і дыялектная.

Сучасная беларуская літаратурная мова і яе разнавіднасці: вусная і пісьмовая.

Нормы літаратурнай мовы: арфаэпічныя, арфаграфічныя, лексічныя, граматычныя.

Мова і маўленне. Формы маўлення: маналог, дыялог, тэкст.

Умовы і этапы развіцця беларускай мовы. Роля сучаснай беларускай літаратурнай мовы па забеспячэнні ўсіх сфер грамадскага жыцця беларускага народа.

Вядомыя беларускія мовазнаўцы, іх навуковая спадчына. Уклад беларускіх пісьменнікаў і вучоных у развіццё беларускай мовы на сучасным этапе.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Усведамляць мову як асноўны сродак сацыялізацыі і культурнай ідэнтыфікацыі асобы.

- Ведаць месца беларускай мовы сярод іншых моў свету; выяўляць асноўныя этапы паходжання і развіцця беларускай мовы, тэндэнцыі, заканамернасці і перспектывы яе развіцця на сучасным этапе.

М-1. Фанетыка

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы. Прадмет і задачы фанетыкі. Фанетычная транскрыпцыя. Гукі беларускай мовы і іх узаемадзеянне ў моўнай плыні.

Галосныя гукі і іх класіфікацыя. Чаргаванне галосных гукаў. Прыстаўныя галосныя гукі. Зычныя гукі і іх класіфікацыя. Гук [ў]. Змены зычных. Асіміляцыя і дысіміляцыя зычных. Падаўжэнне і падваенне зычных. Дзеканне і цеканне. Чаргаванне зычных гукаў. Прыстаўныя зычныя гукі.

Склад. Складападзел. Прасадыхныя сродкі мовы (націск, інтанацыя) і іх роля ў арганізацыі моўнай плыні.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Усведамляць функцыю гукаў у мове і іх фанетычныя асаблівасці.
- Разумець класіфікацыю гукаў мовы паводле артыкуляцыйных, акустычных і функцыянальных прымет.
- Выпрацоўваць навыкі выразнага чытання і вуснага маўлення.
- Разумець асаблівасці функцыянавання прасадыхных сродкаў у беларускай мове.

М-2. Арфаэпія

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Арфаэпія і яе задачы. З гісторыі беларускай арфаэпіі. Асноўныя нормы сучаснага беларускага літаратурнага вымаўлення.

Вымаўленне галосных гукаў. Вымаўленне зычных гукаў і іх спалучэнняў. Адхіленні ад нормаў літаратурнага вымаўлення і іх прычыны.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Ведаць правілы вымаўлення асобных гукаў у пэўных фанетычных пазіцыях або іх спалучэнняў з іншымі гукамі, а таксама вымаўленне гукаў у тых ці іншых граматычных формах, групах слоў або ў асобных словах.
- Ведаць нормы літаратурнага вымаўлення і валодаць імі.
- Валодаць узорным літаратурным вымаўленнем.

М-3. Графіка

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Графіка, яе змест і задачы. Пісьмо ў гісторыі развіцця чалавецтва. Віды пісьма. Гук і літара, іх суадносіны. Графіка і алфавіт. Беларускі алфавіт. Іншыя графічныя сродкі беларускага пісьма: апостраф, злучок, абзац, знак націску, параграфа, знакі прыпынку і інш. Суадносіны паміж літарамі і гукамі. Асноўныя прынцыпы сучаснай беларускай графікі: гукавы і складовы.

Паходжанне і развіццё беларускай графікі. Кірыліца – аснова беларускай графікі. Іншыя графічныя сістэмы ў гісторыі беларускага пісьменства.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Усведамляць графіку як сістэму пісьмовых сродкаў мовы для абазначэння яе гукавой матэрыі.

- Суадносіць гукавую і графічную сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
- Ведаць паходжанне і развіццё беларускай графікі, яе асноўныя прынцыпы.

М-4. Арфаграфія

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Арфаграфія, яе змест і задачы. Этапы развіцця беларускай арфаграфіі.

Роля беларускіх мовазнаўцаў ва ўдасканаленні беларускага правапісу. Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе.

Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі: фанетычны і фанематычны (марфалагічны). Напісанні паводле фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў. Традыцыйны і дыферэнцыйны прынцыпы.

Напісанні слоў разам, асобна, праз злучок. Напісанне вялікай літары. Правілы пераносу слоў. Правілы графічнага скарачэння слоў.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Усведамляць ролю і значэнне арфаграфіі як сістэмы правілаў аб адзіных літаратурных нормах напісання розных слоў і іх марфалагічных частак.
- Ведаць гістарычныя шляхі развіцця беларускай арфаграфіі.
- Разумець прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі.
- Засвоіць нарматыўнае напісанне слоў і іх формаў.
- Спрыяць развіццю пісьменнасці ў прафесійнай дзейнасці спецыялістаў.

М-5. Лексікалогія

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Сувязь лексікалогіі з іншымі галінамі мовазнаўства.

Слова як асноўная адзінка мовы. Лексічнае і граматычнае значэнні слова.

Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слова. Віды пераносу значэнняў. Метафара, метанімія, сінекдаха, іх стылістычная, вобразна-выяўленчая і мастацкая роля ў мове.

Амонімы. Крыніцы ўзнікнення амонімаў, іх паходжанне і развіццё. Размежаванне амонімаў і мнагазначных слоў. Амалексемы, амафоны, амаформы і амографы. Стылістычнае выкарыстанне амонімаў.

Паронімы. Граматычная характарыстыка паронімаў. Семантычныя асаблівасці і функцыі паронімаў. Стылістычныя памылкі ва ўжыванні паронімаў.

Сінонімы. Паняцце сінанімічнага рада і дамінанты. Семантычныя асаблівасці сінонімаў, іх узнікненне і развіццё. Граматычныя тыпы сінонімаў. Семантычныя і стылістычныя сінонімы. Семантыка-стылістычныя сінонімы. Кантэкстуальныя сінонімы. Абсалютныя сінонімы (дублеты).

Функцыянальнае ўжыванне сінонімаў, іх стылістычная роля і прызначэнне.

Антонімы. Лексіка-граматычныя і семантычныя асаблівасці антонімаў. Сродкі выражэння антаніміі. Агульныя і канцэптуальныя, поўныя і няпоўныя, агульнаўжывальныя і аўтарскія, індывідуальна-стылістычныя антонімы. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў.

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечная лексіка беларускай мовы. Агульнаславянская лексіка. Усходнеславянская лексіка. Уласнабеларуская лексіка. Нацыянальная адметнасць беларускай лексікі. Запазычаная лексіка ў беларускай мове, яе прыметы. Лексічныя запазычанні са славянскіх моў. Лексічныя запазычанні з неславянскіх моў. Інтэрнацыянальная лексіка. Экзатызмы і варварызмы. Калькі: поўныя і няпоўныя, словаўтваральныя і семантычныя.

Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Дыялектная лексіка і яе разнавіднасці. Спецыяльная лексіка: тэрміны і прафесіяналізмы. Паняцце тэрміна і тэрміналогіі. Тэрміналагічная лексіка паводле паходжання: спрадвечна беларуская і запазычаная. Тэрміны вузкаспецыяльныя, агульнанавуковыя, міжнавуковыя.

Жаргонная лексіка. Аргатызмы.

Актыўная і пасіўная лексіка. Гістарызмы. Архаізмы. Неалагізмы. Шляхі ўзнікнення неалагізмаў і іх разнавіднасці.

Нацыянальная адметнасць беларускай лексікі.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Ведаць прадмет вывучэння лексікалогіі, сферу яе выкарыстання, шляхі ўзнікнення і стылістычныя ўласцівасці.

- Усведамляць слова як важнейшую структурна-семантычную адзінку мовы.

- Выкарыстоўваць стылістычную і вобразна-выяўленчую разнастайнасць лексічнага складу мовы.

- Ведаць гісторыю і шляхі развіцця слоўнікавага складу беларускай мовы.

- Ведаць розныя тэрміналагічныя сістэмы сучаснай беларускай мовы, выяўляць спецыфіку тэрмінаўжывання.

- Валодаць практычнымі маўленчымі навыкамі, звязанымі з паўненнем лексічнага складу мовы ў цэлым і мовы канкрэтнай асобы.

- Дасканала валодаць вуснай і пісьмовай мовай ва ўсіх сферах прафесійнай і грамадскай дзейнасці.

- Усведамляць нацыянальную адметнасць беларускай лексікі, абумоўленую асаблівасцямі менталітэту беларускага народа і культурна-этнаграфічнымі традыцыямі.

М-6. Фразеалогія

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Прадмет вывучэння і задачы фразеалогіі. Паняцце фразеалагічнай адзінкі. Класіфікацыя фразеалагізмаў: фразеалагічныя зрашчэнні (ідэмы), фразеалагічныя адзінствы, фразеалагічныя злучэнні.

Класіфікацыя фразеалагізмаў паводле паходжання. Спрадвечныя беларускія і запазычаныя фразеалагізмы.

Фразеалагічныя калькі ў беларускай мове.

Стылістычная класіфікацыя фразеалагізмаў. Міжстылёвыя фразеалагізмы. Размоўна-гутарковыя і кніжныя фразеалагізмы.

Мнагазначнасць, сінанімічнасць, аманімічнасць і антанімічнасць фразеалагізмаў.

Прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы (афарызмы). Перыфразы. Перыфразы індывідуальна-аўтарскія і традыцыйныя.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Вызначаць прадмет і задачы фразеалогіі як асобнай галіны мовазнаўства.

- Вылучаць асноўныя групы фразеалагічных адзінак.

- Ведаць значэнне фразеалагізмаў, іх структуру, паходжанне і ўжыванне ў мове.

- Асэнсоўваць стылістычную суаднесенасць фразеалагізмаў.

- Валодаць навыкамі, звязанымі з выкарыстаннем фразеалагізмаў як сродкаў вобразнасці маўлення ва ўласных тэкстах розных стыляў, тыпаў і жанраў.

- Разумець асаблівасці беларускай фразеалогіі і яе ролю ва ўзбагачэнні беларускай мовы.

М-7. Лексікаграфія

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы лексікаграфіі.

Слоўнікі і іх тыпы. Энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі. Агульныя энцыклапедычныя і галіновыя слоўнікі. Лінгвістычныя слоўнікі. Тыпы лінгвістычных слоўнікаў. Аднамоўныя і шматмоўныя (перакладныя) лінгвістычныя слоўнікі. Тыпы аднамоўных слоўнікаў: арфаграфічныя, тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, сінанімічныя, аманімічныя, паранімічныя, антанімічныя, анамастычныя, марфемныя, арфаэпічныя, частотныя і інш.

З гісторыі лексікаграфіі. Персаналіі беларускай лексікаграфіі. Лексікаграфічныя працы Ф. Скарыны, Л. Зізанія, П. Бярынды, І. Насовіча, Я. Ціхінскага і інш. Лексікаграфічныя працы ХХ стагоддзя.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Ведаць гісторыю развіцця беларускай лексікаграфіі.
- Умець выкарыстоўваць слоўнікі розных тыпаў у прафесійнай дзейнасці.
- Удасканальваць прафесійную пісьменнасць і культуру маўлення.
- Асэнсоўваць прынцыпы адбору і ўкладання слоў, распрацоўкі спосабаў ці прыёмаў іх тлумачэння ці перакладу на іншыя мовы, вылучэння значэнняў і сэнсавых адценняў мнагазначных слоў, размежавання полісеміі і аманіміі, падачы дублетаў і фонамарфалагічных варыянтаў, расстаноўкі стылістычных і іншых памет у розных тыпах слоўнікаў.

М-8. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Паняцце марфемы. Марфемная структура слова. Слова і марфема. Тыпы марфем.

Аснова слова і канчатак. Канчатак, або флексія. Нулявы канчатак. Аснова слова і яе тыпы: невытворная і вытворная. Утваральная аснова. Суплетыўныя асновы.

Змены ў марфемнай будове слова: апрошчанне і перараскладанне.

Корань і афіксы. Корань слова. Свабодныя і звязаныя карані.

Афіксы і іх віды: прыстаўка, або прэфікс; суфікс; постфікс; інтэрфікс. Словаўтваральныя і формаўтваральныя афіксы. Сінанімічныя і антанімічныя афіксы.

Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства. Асноўныя спосабы ўтварэння слоў: марфемны (суфіксальны, прыставачны, постфіксаль-

ны, прыставачна-суфіксальны, прыставачна-постфіксальны); субстантывацыя; лексіка-семантычны спосаб; складанне; складана-суфіксальны; зрашчэнні і абрэвіяцыя.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Умець вызначаць марфемную структуру слова.
- Адрозніваць формаўтваральныя і словаўтваральныя афіксы.
- Ведаць асноўныя спосабы словаўтварэння.

М-9. Марфалогія

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Марфалогія як раздзел граматыкі, яе змест і задачы. Сувязь марфалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Асноўныя паняцці марфалогіі: граматычнае значэнне, граматычная форма, граматычная катэгорыя. Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове.

Назоўнік як часціна мовы. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: уласныя, агульныя, адушаўленыя (асабовыя і неасабовыя), неадушаўленыя, канкрэтныя, абстрактныя, зборныя, рэчыўныя.

Граматычныя катэгорыі назоўніка: род, лік, склон. Род назоўнікаў. Разыходжанні ў граматычным родзе некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Лік назоўнікаў. Разыходжанні ў ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Склон назоўнікаў. Значэнні склонаў. Тыпы скланення назоўнікаў. Першае скланенне назоўнікаў. Другое скланенне назоўнікаў. Трэцяе скланенне назоўнікаў. Скланенне назоўнікаў у множным ліку. Рознаскланяльныя і нескланяльныя назоўнікі. Словаўтварэнне назоўнікаў.

Прыметнік як часціна мовы. Лексіка-граматычныя разрады прыметніка: якасныя, адносныя і прыналежныя. Якасныя прыметнікі. Адносныя прыметнікі. Прыналежныя прыметнікі. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыметнікаў. Скланенне прыметнікаў. Словаўтварэнне прыметнікаў.

Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў. Колькасныя лічэбнікі. Іх скланенне і спалучальнасць з назоўнікамі. Зборныя лічэбнікі. Дробавыя лічэбнікі. Парадкавыя лічэбнікі. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі.

Займеннік як часціна мовы. Лексіка-граматычныя разрады займеннікаў: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя, неазначальныя (няпэўныя), іх

характарыстыка. Скланенне займеннікаў. Пераход займеннікаў у іншыя часціны мовы.

Дзеяслоў як часціна мовы. Разрады дзеясловаў: інфінітыў, спрагальныя формы, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе. Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова. Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў). Асновы дзеяслова. Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы. Стан дзеяслова. Трыванне дзеяслова. Лад дзеяслова (абвесны, умоўны і загадны). Час дзеяслова (цяперашні, прашлы і будучы). Асоба дзеяслова. Безасабовыя дзеясловы. Спражэнне дзеясловаў. Словаўтварэнне дзеясловаў.

Дзеепрыметнік, яго значэнне і сінтаксічныя функцыі. Утварэнне дзеепрыметнікаў. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай мове.

Дзеепрыслоўе, яго значэнне і сінтаксічныя функцыі. Утварэнне дзеепрыслоўяў. Ужыванне дзеепрыслоўяў.

Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя і акалічнасныя. Ступені параўнання якасных прыслоўяў. Спосабы ўтварэння прыслоўяў.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы, іх лексічнае значэнне, марфалагічныя катэгорыі і сінтаксічная функцыя. Утварэнне безасабова-прэдыкатыўных слоў.

Мадальныя словы. Агульнае паняцце. Значэнні мадальных слоў, сфера іх выкарыстання.

Службовыя часціны мовы. Агульная характарыстыка службовых часцін мовы, іх класіфікацыя: прыназоўнік, злучнік, часціцы.

Прыназоўнік як часціна мовы. Невытворныя і вытворныя прыназоўнікі. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове.

Злучнік як часціна мовы. Разрады злучнікаў паводле паходжання, структуры і спосабу ўжывання. Разрады злучнікаў паводле сінтаксічнай функцыі.

Часціцы як часціна мовы. Разрады часціц паводле саставу, паходжання і значэння.

Выклічнік як часціна мовы. Разрады выклічнікаў. Гукапераймальныя словы, іх адрозненне ад выклічнікаў. Пераход іншых слоў і цэласных спалучэнняў у выклічнікі.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Валодаць асноўнымі паняццямі і катэгорыямі марфалогіі.
- Ведаць лексіка-семантычныя і лексіка-граматычныя асаблівасці часцін мовы і заканамернасці іх ужывання ў тэкстах розных стыляў, тыпаў і жанраў.

- Разумець сувязь марфалогіі з іншымі раздзелаў навукі аб мове (сінтаксісам, словаўтварэннем, лексікалогіяй, фанетыкай).
- Усведамляць нацыянальную адметнасць марфалагічнага ладу беларускай мовы.
- Улічваць спецыфіку беларускай марфалогіі пры перакладзе тэкстаў розных стыляў.

М-10. Сінтаксіс

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Сінтаксіс як раздзел граматыкі, яго змест і задачы. Словазлучэнне і сказ – асноўныя адзінкі сінтаксісу.

Словазлучэнне. Паняцце словазлучэння. Тыпы словазлучэнняў. Віды сувязі слоў у словазлучэннях. Асаблівасці будовы словазлучэнняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (у параўнанні з рускай мовай).

Сказ. Тыпы сказаў. Сказ як асноўная сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў паводле мэты выказвання. Тыпы сказаў паводле адносін выказвання да рэчаіснасці. Тыпы сказаў паводле граматычнай структуры.

Просты сказ. Двухсастаўныя сказы. Галоўныя члены сказа. Дзейнік і яго выражэнне. Выказнік. Тыпы выказнікаў і іх выражэнне. Каардынацыя выказніка з дзейнікам.

Даданыя члены сказа. Дапаўненне. Прамыя і ўскосныя дапаўненні і іх выражэнне.

Азначэнне. Дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні. Прыдатак як разнавіднасць азначэння. Структурна-граматычныя і семантычныя тыпы прыдаткаў.

Акалічнасці. Разрады акалічнасцяў: акалічнасці месца, часу, прычыны, мэты, умовы, уступкі, спосабу дзеяння, акалічнасці меры і ступені.

Аднародныя члены сказа. Сувязь выказніка з аднароднымі дзейнікамі. Злучнікі пры аднародных членах сказа. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа. Аднародныя і неаднародныя азначэнні. Абагульняльныя словы ў сказах з аднароднымі членамі і знакі прыпынку пры іх.

Адасобленыя даданыя члены сказа. Паняцце адасаблення. Адасабленне дапасаваных і недапасаваных азначэнняў. Адасабленне прыдаткаў. Адасабленне акалічнасцяў. Адасабленне дапаўненняў. Адасабленне далучальных членаў сказа.

Сказы з параўнальнымі зваротамі. Спосабы выражэння параўнання. Адрозненне параўнальных зваротаў ад даданых параўнальных

частак складаназалежнага сказа. Сінтаксічная роля параўнальных зваротаў.

Зваротак. Спосабы выражэння зваротка. Знакі прыпынку пры зваротках.

Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы. Знакі прыпынку пры іх.

Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы. Знакі прыпынку пры іх.

Аднасастаўныя сказы. Структура аднасастаўных сказаў. Тыпы аднасастаўных сказаў: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя, намінацыўныя сказы. Сінтаксічна непадзельныя сказы. Няпоўныя сказы.

Парадак слоў у сказе. Роля парадку слоў у сказе.

Складаны сказ. Паняцце складанага сказа. Класіфікацыя складаных сказаў.

Складаназлучаныя сказы. Агульнае паняцце складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі часткамі. Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі. Складаназлучаныя сказы з пералічальна-размеркавальнымі часткамі. Складаназлучаныя сказы з далучальнымі часткамі. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах.

Складаназалежны сказ. Агульнае паняцце складаназалежных сказаў. Роля падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў у складаназалежным сказе. Тыпы даданых частак складаназалежных сказаў: дзейнікавыя, выказнікавыя, дапаўняльныя, азначальныя і акалічнасныя (месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступкі, выніку, спосабу дзеяння, меры і ступені). Складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі часткамі. Складаназалежныя сказы з даданымі далучальнымі часткамі.

Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі, іх разнавіднасці. Складаназалежныя сказы з сузалежным аднародным і неаднародным падпарадкаваннем даданых частак. Складаназалежныя сказы з паслядоўным падпарадкаваннем даданых частак. Складаназалежныя сказы са змешаным падпарадкаваннем. Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах.

Бяззлучнікавы складаны сказ. Агульнае паняцце беззлучнікавых складаных сказаў. Тыпы беззлучнікавых складаных сказаў. Знакі прыпынку ў беззлучнікавых складаных сказах

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, іх разнавіднасці. Знакі прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі.

Чужая мова і спосабы яе перадачы. Простая мова і знакі прыпынку пры ёй. Ускосная мова. Няўласна-простая мова. Цытаты і правілы іх афармлення. Адметнасць іх выкарыстання ў тэкстах.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Ведаць асноўныя адзінкі сінтаксісу – словазлучэнне і сказ, тыпы словазлучэнняў і сказаў паводле іх значэння, функцыі, структуры.
- Асэнсоўваць сродкі і спосабы арганізацыі слоў і словазлучэнняў у простых сказах.
- Выяўляць спосабы і сродкі граматычнага і інтанацыйнага афармлення сказаў.
- Ведаць спосабы і сродкі выражэння галоўных і даданых членаў сказа.
- Асэнсоўваць спосабы і сродкі ўскладнення простых сказаў, асаблівасці іх інтанавання, пунктуацыйнага афармлення і ўжывання.
- Развіваць моўныя і маўленчыя навыкі, звязаныя з выкарыстаннем простых сказаў розных тыпаў.
- Асэнсоўваць спецыфіку класіфікацыі складаных сказаў паводле спосабу далучэння структурных частак і характару ўзаемаадносін паміж імі.
- Усведамляць характэрныя прыметы складаных сказаў розных тыпаў, асаблівасці іх інтанавання, пунктуацыйнага афармлення і ўжывання.
- Развіваць моўныя і маўленчыя навыкі, звязаныя з выкарыстаннем складаных сказаў розных тыпаў, сказаў з простаю мовай.
- Валодаць прыёмамі і спосабамі перадачы чужой мовы.
- Выпрацоўваць інтанацыйныя і пунктуацыйныя навыкі.

М-11. Пунктуацыя

Навукова-тэарэтычны змест модуля

Пунктуацыя. Паняцце пунктуацыі. З гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі. Класіфікацыя знакаў прыпынку. Раздзяляльныя і выдзяляльныя знакі прыпынку.

Патрабаванні да кампетэнтнасці

- Ведаць правілы выкарыстання знакаў прыпынку ў пісьмовай мове.
- Ужываць знакі прыпынку ў адпаведнасці з інтанацыяй і зместам напаўненнем тэксту.
- Выконваць пунктуацыйныя нормы ў прафесійнай дзейнасці.

МЕТАДЫЧНЫЯ ЎКАЗАННІ ДА КАНТРОЛЬНЫХ РАБОТ

Выкананне кантрольных работ патрабуе засваення адпаведных тэарэтычных раздзелаў дысцыпліны «Сучасная беларуская мова». Заданні ахопліваюць найважнейшыя раздзелы курса: фанетыку, арфаэпію, графіку, арфаграфію, лексікалогію, лексікаграфію, марфеміку, словаўтварэнне, марфалогію, сінтаксіс і пунктуацыю. У той жа час кожны з модуляў праграмы па дысцыпліне мае на мэце таксама развіццё адпаведнай моўнай кампетэнтнасці, якая з’яўляецца мерай практычнага валодання моваў ва ўсіх галінах чалавечай дзейнасці.

Большасць заданняў грунтуецца на тэкставым матэрыяле, які падбраны з улікам прафесійнай падрыхтоўкі будучых спецыялістаў. Да найбольш складаных заданняў падаецца ўзор выканання.

Заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё агульнай лінгвістычнай кампетэнцыі, павінны развіваць уменні і навыкі аналізу моўных фактаў, працэсаў і з’яў, патрабуюць актыўнага валодання мовай на ўсіх узроўнях.

Творчая праца з тэкстам патрабуе высокай маўленчай культуры, якая найпаўней рэалізуецца на ўзроўні самастойна падрыхтаванага тэксту. Таму неабходна пераарыентавацца на актыўную творчую працу, накіраваную на раскрыццё асабістага светапогляду. Дадзеныя заданні служаць развіццю крэатыўнай кампетэнцыі – здольнасці вырашаць навучальныя задачы творча і арыгінальна, на аснове ўласнай пазнавальнай і стваральнай дзейнасці.

Да заданняў пададзены прыкладны спіс літаратуры, якая можа дапамагчы ў выкананні работы. У той жа час рэкамендуецца актыўна выкарыстоўваць дадатковыя навуковыя выданні, якія адлюстроўваюць найбольш актуальны стан ведаў па дысцыпліне, а таксама развіваюць навыкі самастойнай бібліяграфічнай працы. Асаблівую ўвагу пры гэтым трэба звярнуць на сучасныя электронныя выданні па дысцыпліне.

Пры выкананні заданняў трэба ўлічваць нарматыўныя змены ў беларускім правапісе і пунктуацыі, якія адбыліся цягам апошніх гадоў. Шэраг заданняў у кантрольных работах распрацаваны так, каб студэнты глыбей пазнаёміліся са зменамі ў беларускім правапісе, што паспрыяе засваенню новых нормаў беларускай літаратурнай мовы.

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 1

(Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія)

ЗАДАНИЕ 1. Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых у тэксце слоў.

Парадак разбору. 1. Падзяліце словы на склады, вызначце націскны. 2. Ахарактарызуйце гукі: для галосных – націскны/ненаціскны; для зычных – санорны/шумны, звонкі/глухі, цвёрды/мяккі. 3. Назавіце колькасць літар і гукаў у слове.

Узор. Хто забыў сваіх продкаў – сябе губляе (У. Караткевіч).

Губляе – губ-ля-е

Г [г] – зычны, звонкі, цвёрды; у [у] – галосны; б [б] – зычны, звонкі, цвёрды; л [л'] – зычны, санорны, звонкі, мяккі; я [а] – галосны, націскны; е [j] – зычны, санорны, звонкі, мяккі; [э] – галосны, ненаціскны.

У слове 6 літар і 7 гукаў.

ЗАДАНИЕ 2. Выпішыце з тэксту 10–12 слоў, у якіх назіраюцца фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, назавіце іх (дзеканне, цеканне, падаўжэнне зычных, асіміляцыя, аканне-яканне і інш.)

Узор. *Песня* – асіміляцыя па мяккасці; *жыве* – наяўнасць зацвярдзелага гука [ж], *казка* – асіміляцыя па глухасці.

ЗАДАНИЕ 3. Выпішыце з тэксту 10 слоў, у якіх вымаўленне не супадае з напісаннем.

ЗАДАНИЕ 4. Затранскрыбуйце выдзелены ў тэксце абзац у адпаведнасці з нормамі беларускага літаратурнага вымаўлення.

ЗАДАНИЕ 5. Патлумачце, напісанне якіх літар залежыць ад месца націску ў слове. Пацвердзіце прыкладамі з тэксту (8–10 прыкладаў).

ЗАДАНИЕ 6. Пісьмова патлумачце асаблівасці беларускай графікі ў параўнанні з рускай. Праілюструйце іх на прыкладах з тэксту.

ЗАДАНИЕ 7. Выпішыце з тэксту словы, напісанне якіх падпарадкоўваецца марфалагічнаму прынцыпу арфаграфіі (10 слоў).

Узор. *Снег [x], гарадскі [ц].*

ЗАДАНИЕ 8. Выпішыце з тэксту прыклады на правілы правапісу галосных і зычных гукаў (правапіс *о, э, а*; правапіс *о, э, а* ў складаных словах; правапіс *ё, е, я*; правапіс *ё, е, я* ў складаных словах; правапіс прыстаўных галосных *і, а*; правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах; правапіс *й, і, ы*; правапіс *ў, у*; правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных; правапіс зычных на канцы прыставак; правапіс зычных *д, дз, т, ц*; правапіс падвойных зычных; правапіс прыстаўных і ўстаўных зычных; правапіс змякчальнага мяккага знака; правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа; правапіс слоў разам, праз злучок і асобна; правапіс вялікай літары).

Узор. *Вокны – акно* (незалежна ад паходжання слова гук [о] у ненаціскных складах вымаўляецца як [а], што перадаецца на пісьме).

Сем – сямнаццаць, дзевяць – дзвяты (у першым складзе перад націскам замест *е, ё* пішацца *я*).

ЗАДАНИЕ 9. Пракаментуйце пісьмова апошнія змены, якія адбыліся ў правілах беларускай арфаграфіі. Праілюструйце на прыкладах з тэксту.

ЗАДАНИЕ 10. Запішыце не менш за 10 выказванняў славурых людзей пра беларускую мову. Паводле аднаго з іх напішыце невялікі тэкст тыпу разважання.

Тэкст для варыянта 1

Найважнейшымі арыгінальнымі літаратурнымі помнікамі старажытнасці, якія былі створаны на Беларусі, з'яўляюцца *летанісы*. Да сярэдзіны XV ст. беларускія летанісы адыходзяць ад агульнарускіх летанісных зводаў, узнікае летанісанне, якое грунтавалася толькі на мясцовым гістарычным, грамадска-палітычным, этнаграфічным і фальклорным матэрыяле, зараджаецца беларуска-літоўскае дзяржаўнае летанісанне. Летанісныя творы мелі канкрэтную мэту – уславіць гістарычнае мінулае дзяржавы і тых, хто сваёй ваенна-палітычнай дзейнасцю спрыяў яе ўзвышэнню. У значнай іх колькасці адлюстравана імкненне ўзвысіць літоўскіх феадалаў над польскай шляхтай.

«*Летанісец вялікіх князёў літоўскіх*» ахоплівае перыяд ад смерці Гедыміна (1341 г.) да канца XIV ст. У першай яго палове падаецца апісанне **барацьбы** за ўладу ў ВКЛ пасля смерці Альгерда і Гедыміна. У другой – апісанне **вяселля** і каранацыі ў Кракаве Ягайлы. Галоўны яго герой – князь Вітаўт, які стаў вялікім князем у 1392 г.

«*Беларуска-Літоўскі летапіс*» (1446 г.), у прыватнасці яго першая частка, уяўляе сабой выбарку з рускіх летапісаў пра гісторыю Кіеўскай Русі, Маскоўскага і Літоўскага княстваў і храналагічна ахоплівае дзеянні князёў ад пачатку Русі да 1446 г. У канцы змешчаны рэгіянальныя матэрыялы: Смаленская хроніка «Пахвала Вітаўту» і «Смаленскія запісы аб справах 1432–1445 гг.».

З гэтага моманту пачалася актыўная распрацоўка гісторыі беларускіх земляў мясцовымі сіламі. У новых гістарычных умовах першай паловы XIV ст. культурны цэнтр перамясціўся са Смаленска ў Вільню.

«*Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага*» (XVI ст.) апавядае аб рымлянах, якія збеглі ад Нерона і пасяліліся на Нёмане, «пачалі размножатіся», заснавалі княства ў Жамайціі, Літве, Русі. Ад іх нібыта бяруць пачатак літоўскія князі і арыстакраты. Крыніцамі для гэтай хронікі паслужылі Беларуска-Літоўскі і Іпацьеўскі летапісы. У 20-я гады XVI ст. яе кароткая рэдакцыя была злучана з «Беларуска-Літоўскім летапісам», уключаючы матэрыял па гісторыі Кіеўскай і Маскоўскай Русі. У гэты ж час была створана «*Хроніка Быхаўца*» (атрымала назву ад імені пана А. Быхаўца). Яна змяшчала матэрыял па гісторыі рэлігіі ВКЛ, пра прадстаўнікоў знатных родаў, пра міжнародныя адносіны з дзяржавамі Усходняй Еўропы, пра ўнутранае жыццё дзяржавы, а таксама апісвала ваенныя падзеі і паходы князёў ВКЛ, іх варожыя адносіны з польскім каралём (*Н. Я. Патапенка, А. В. Перапёлкіна*).

Тэкст для варыянта 2

З друкаванай кнігай у Вялікім Княстве Літоўскім былі знаёмы ўжо ў XV ст. – у 1491 г. у Кракаве Швайпольт Фіель выдаў кнігі для ўсходніх славян. Найбольш значнай з’явай духоўнай культуры Беларусі першай паловы XVI ст. з’яўляецца ўзнікненне беларускага кнігадрукавання, першага сярод усходніх славян.

Заснавальнікам беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання стаў вучоны і пісьменнік, доктар філасофіі і медыцыны з Полацка *Францыск Скарына*. Першыя яго кнігі выйшлі ў Празе ў 1517–1519 гг., а самая першая – «Псалтыр», якую Ф. Скарына «повелел... тиснути рускими словами, а словянским языком», убачыла свет 6 жніўня 1517 г. Кнігі Скарыны адрасаваліся, перш за ўсё, свецкаму чытачу і вызначаліся гуманістычнай, дэмакратычнай, асветніцкай скіраванасцю. Скарынаўскія выданні паслужылі далейшаму **развіццю** беларускай культуры, паставілі яе ў паравень з культурай вядучых еўрапейскіх краін.

У XVI ст. з'яўляюцца буйнейшыя друкарні ў Вільні, Лоску, Нясвіжы, Заблудаве, Львове, Брэсце і іншых гарадах. У Вільні толькі з 1525 па 1599 г. было выдадзена 324 найменні кніг: богаслужэбных – 77, палемічнай накіраванасці – 83, этычнай – 16, палітычнай – 18, эканамічнай – 3, юрыдычнай – 16, свецкай – 15 і г. д. Кнігі выдаваліся на розных мовах: на беларускай было выдадзена 50 кніг, на польскай – 114, на лацінскай – 151 і г. д.

Да пачатку XVI ст. завяршыўся працэс пазбаўлення мовы старабеларускай свецкай пісьменнасці ад стараславянскіх элементаў і на аснове жывой размоўнай гаворкі сфарміравалася *старабеларуская літаратурная мова*. Гэта мова зацвярджаецца як **дзяржаўная** ў Вялікім Княстве Літоўскім дзякуючы таму, што яна была самай распаўсюджанай – на ёй гаварыла большасць насельніцтва княства, найбольш проста, зручнай і літаратурна аформленай. У гэты перыяд выдаваліся першыя буквары, граматычныя слоўнікі, былі створаны выдатныя помнікі грамадска-прававой думкі – Статуты Вялікага Княства Літоўскага. Літаратурным шэдэўрам культуры Беларусі эпохі Адраджэння стала паэма Міколы Гусоўскага «Песня пра зубра». Вядомымі дзеячамі эпохі Адраджэння на Беларусі былі Францыск Скарына, Міхалон Літвін, Сымон Будны, Лаўрэнцій Зізаній, Стэфан Зізаній, Васіль Цяпінскі, Андрэй Волян, Андрэй Рымша і інш.

Цэнтрамі культуры ў Вялікім Княстве Літоўскім становіліся рэзідэнцыі магнатаў. Адным з такіх цэнтраў быў палац Радзівілаў у Нясвіжы, пры якім у другой палове XVI ст. гуртавалася група публіцыстаў, паэтаў, якія пісалі на беларускай, лацінскай, польскай мовах. У гэты час былі сфарміраваны і багацейшыя бібліятэкі Хадкевічаў, Сапегаў, Радзівілаў (Н. Я. Патапенка, А. В. Перапёлкіна).

Тэкст для варыянта 3

У пачатку XIX ст. беларуская мова была забаронена і канчаткова знішчана з афіцыйнага ўжытку. Яна перастала абслугоўваць комплекс беларускай культуры. На другую палову XIX – пачатак XX ст. прыпадае нацыянальна-вызваленчы рух, рост самасвядомасці беларусаў. Гэта прывяло да ўзнікнення *новай беларускай літаратурнай мовы*. Па сваіх дыялектных асаблівасцях яна падзялялася на дзве групы: паўночна-ўсходнюю і паўднёва-заходнюю. Паміж імі існавала паласа беларускіх гаворак, на якой і грунтавалася дзейнасць класікаў беларускай літаратуры: Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, Д. Гурыновіча, Я. Купалы і інш.

Выкарыстоўваліся дзве графічныя сістэмы: лацініца польскага варыянта і кірыліца рускага варыянта. Так, «Мужыцкая праўда» перад паўстаннем 1863 г. друкавалася лацінкай, а газеты «Наша доля» і «Наша ніва» выкарыстоўвалі лацінку і кірыліцу. У аснову новай графікі быў пакладзены рускі грамадзянскі шрыфт кірылаўскага алфавіта. Новая транскрыпцыя мовы выкарыстоўвалася ў публіцыстыцы і літаратуры. Актывізацыя нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі ў сувязі з рэвалюцыяй 1905–1907 гг. суправаджалася з’яўленнем легальных друкаваных перыядычных выданняў і беларускіх выдавецтваў: «Загляне сонца ў наша аконца», «Наша хата», «Саха», «Наша доля», «Лучына».

Пашыралася сфера выкарыстання мовы. Гэта патрабавала новай граматыкі, тэрміналогіі і нарматыўнага правапісу.

Імкненне да нацыянальнай незалежнасці адбілася і ў *мастацкай літаратуры*: у ёй загучала тэма патрыятызму, усведамленне пачуцця любові да народу і Радзімы. З прыходам новага пакалення беларускіх **пісьменнікаў** зацвярджаецца *крытычны рэалізм*. Пісьменнікі выкарыстоўваюць гратэск, сатыру ў паказе паразітызму пануючага класу. Галоўнай фігурай твораў становіцца селянін. Сярод жанраў пераважаюць *этнаграфічна-бытавая проза і драма*. З’яўляецца новы герой-праўдашукальнік, абаронца інтарэсаў народа. У літаратуру прыходзяць пісьменнікі з народа: сялянскія настаўнікі Я. Колас, Цётка; служачыя М. Багдановіч, М. Гарэцкі, В. Галубок; самавучка Я. Купала, рабочы Ц. Гартны, рамеснік А. Гарун. Яны прымаюць актыўны ўдзел у рэвалюцыйным руху.

Адным з першых беларускіх пісьменнікаў XIX ст. быў **Францішак Багушэвіч (1840–1900 гг.)**. Сацыяльная няроўнасць, маральнасць чалавека працы, яго бяспраўе і марнае яго жыццё – галоўны матыў творчасці **Ф. Багушэвіча** (вершы «Бог няроўна дзеліць», «Панская ласка», «У астрозе» і т. д.; зборнікі «Дудка беларуская» (1891 г.) і «Смык беларускі» (1894 г.)).

Асаблівая роля ў развіцці беларускай літаратуры належыць *Максіму Багдановічу* (1891–1917 гг.) – паэту, **перакладчыку**, крытыку і гісторыку літаратуры, аўтару паэм «Максім і Магдалена», «Страцім-лебедзь», зборніка «Вянок», вершаў «Слуцкія ткачыхі», «Пагоня», «Вераніка», «Зорка Венера».

У літаратуры яскрава гучыць рэвалюцыйны настрой народнай інтэлігенцыі. У гэты час пачынае друкаваць свае творы *Янка Купала* (Іван Луцэвіч, 1882–1942 гг.) – геніяльны паэт, выбітны дзеяч беларускай літаратуры. Адзін за другім выходзяць яго зборнікі паэзіі

«Жалейка» (1908 г.), «Гусляр» (1910 г.), «Шляхам жыцця» (1913 г.), з'яўляюцца паэмы «Курган», «Бандароўна», «Яна і я», «Магіла льва», «Сон на кургане» і інш., п'есы «Паўлінка», «Прымакі», «Раскіданае гняздо».

Якуб Колас (Канстанцін Міцкевіч, 1882–1956 гг.) – адзін з заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы, публікуе зборнікі «Песні жалбы» (1910 г.), «Апавяданні» (1912 г.), «Родныя вобразы» (1914 г.), працуе над паэмамі «Сымон-музыка» і «Новая зямля».

Зборнікі Я. Купалы, М. Багдановіча, Я. Коласа напоўнены грамадзянскім духам, патрыятычнай паэтыкай. У творах іх паплечнікаў Цёткі, Ц. Гартнага, З. Бядулі адлюстраваны вобраз працоўнага чалавека, рэвалюцыянера, салдата.

«Новая зямля» Я. Коласа зазначыла станаўленне нацыянальнага рэалістычнага эпасу. Нацыянальнае адраджэнне было цесна звязана з літаратурай пачатку ХХ ст., якая змагла выразна паказаць пачуццё і мысленне народа, пазваць да лепшага жыцця (*Н. Я. Патапенка, А. В. Перапёлкіна*).

Тэкст для варыянта 4

З'ява беларусізацыі з яе першынствам беларускай мовы і культуры ні ў сваіх гістарычных вытоках, ні ў пару свайго найвышэйшага ўзлёту ў 20-я гады не несла ў сабе пагардлівага стаўлення да моў і культур іншых народаў. Наадварот, адносіны да іх былі аналагічнымі адносінам да беларускай мовы і беларускай культуры. Адпаведна ў 20-я гады іх развіццё падтрымлівалася дзяржавай матэрыяльна і арганізацыйна. З прававога пункту гледжання, мовы ўсіх нацый, што пражывалі на тэрыторыі Беларусі, абвешчаліся раўнапраўнымі. Мовы, чыё прадстаўніцтва ў агульным складзе насельніцтва было найбольшым, – руская, яўрэйская і польская, прызнаваліся за дзяржаўныя. Аднак беларуская як мова большасці насельніцтва карэннай нацыі была абрана ў якасці асноўнай для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі. Мовай зносін органаў СССР і іншых саюзных рэспублік з'яўлялася руская. Кожнаму з грамадзян забяспечвалася права звяртацца ў любыя інстанцыі і атрымліваць адказ на роднай мове, права выступаць на ёй на ўсіх з'ездах, канферэнцыях, пасяджэннях і сходах.

З 1924 г. пачаўся планамерны перавод справаводства на беларускую мову. Найкарацейшы тэрмін, адзін год, адводзіўся ўпраўленнем справамі ЦБ КПБ і СНК, наркаматам асветы і земляробства. З канца

1925 г. пратаколы пасяджэнняў ЦК КПБ і СНК вяліся на беларускай мове. Агульны тэрмін для перавода **справаводства** на беларускую мову для ўсіх устаноў вызначаўся ў тры гады. Аб выніках гэтай работы сведчаць наступныя даныя: калі ў 1925 г. беларускую мову ў цэнтральных установах ведала 20% служачых, то ў 1927 г. – 80%.

Развіццё мовы і пашырэнне сферы яе ўжывання патрабавалі адпаведнай перабудовы выдавецкай справы, перыядычнага друку. Паступова павялічваліся тыражы газет і часопісаў, выпуск падручнікаў, слоўнікаў, навуковай і мастацкай літаратуры на беларускай мове. У 1927 г. на тэрыторыі БССР выдавалася 11 рэспубліканскіх газет, з іх чатыры на рускай мове, тры на беларускай, па дзве на польскай і яўрэйскай.

У студзені 1919 г. *беларуская мова атрымала статус дзяржаўнай*. Для паспяховага яе выкарыстання неабходна было ліквідаваць правапісна-граматычны разнабой. Гэтай задачы паслужыла «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча (1918 г.). Агульнымі намаганнямі за кароткі прамежак часу былі падрыхтаваны і выдадзены тэрміналагічныя слоўнікі па асноўных галінах навукі, распрацоўкі па лексіцы і граматыцы беларускай мовы, дапаможнікі для школ, тэхнікумаў, інстытутаў.

У 1927 г. пры Інбелкульце была створана правапісная камісія, у якую ўвайшлі А. Багдановіч, П. Бузук, Я. Бялькевіч, Я. Купала, В. Ластоўскі, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч (старшыня), У. Чыжэўскі. Вучоныя распрацавалі праект моўнай рэформы. Аднак 26 жніўня 1933 г. СНК БССР прыняў пастанову «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу».

Мовазнаўцы сёння высока ацэньваюць зробленае калегамі ў 20-я гг. Менавіта тады і былі закладзены асновы сучаснай беларускай мовы. Але, зразумела, не толькі вучонымі. Выключная заслуга тут належыць пісьменнікам, выдатная плеяда якіх папоўнілася таленавітай кагортай моладзі. Многія з маладых хутка заявілі аб сваёй непаўторнай творчай індывідуальнасці, сваім таленце. У. Дубоўка, М. Чарот, М. Зарэцкі, Я. Нёманскі, С. Баранавых, П. Галавач, К. Чорны, М. Лынькоў, К. Крапіва, Б. Мікуліч, А. Мрый – гэтыя зоркі беларускай літаратуры ўзышлі ў 20-я гады.

У гэты час узнікаюць *літаратурныя аб'яднанні* пісьменнікаў – «Маладняк» (1926–1931 гг.), «Полымя» (1927–1932 гг.) і інш. Іх актыўнымі ўдзельнікамі былі не толькі маладыя, дэмакратычна настроеныя літаратары, але і старэйшыя пісьменнікі – Я. Купала, Я. Колас, Ц. Гартны, З. Бядуля. Яны друкавалі свае творы ў часопісах «Маладняк»

і «Узвышша», вялі палеміку па праблемах развіцця літаратуры, стварэння новай сацыялістычнай культуры.

У 1934 г. адбыўся Першы з'езд беларускіх пісьменнікаў, на якім было прынята рашэнне аб стварэнні *Саюза пісьменнікаў БССР*.

20-я гады – вельмі плённы перыяд у развіцці беларускай літаратуры. Пісьменнікі актыўна асвойвалі новыя тэмы і жанры (аповяданні і аповесці М. Лынькова, Я. Маўра, М. Гарэцкага, раманы «Сокі цаліны» Ц. Гартнага, «Сцежкі-дарожкі» М. Зарэцкага, «На ростанях» Я. Коласа, «Зямля», «Бацькаўшчына», «Трэцяе пакаленне» К. Чорнага і інш.), набывала папулярнасць паэзія і драматургія. Аднак, на жаль, з наступленнем культу асобы і пачаткам рэпрэсій актыўнае літаратурнае жыццё было перапынена (*Н. Я. Патапенка, А. В. Перапёлкіна*).

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 2 (Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія)

ЗАДАНИЕ 1. Складзіце словазлучэнні з прапанаванымі назоўнікамі, каб яны выступалі ў прамым і ў пераносным значэннях.

Узор. Рачная плынь – літаратурная плынь; залаты пярсце́нак – залаты характар.

Варыянт 1. Вяршыня, акорд, армія, артылерыя, арэна, атака, атмасфера, барацьба.

Варыянт 2. Гарызонт, акно, дарога, звяно, змена, клімат, ключ, будаўнік.

Варыянт 3. Мост, ніва, падмурак, падыход, прадмет, пуцёўка, майстар, пяро.

Варыянт 4. След, старт, участак, флагман, фронт, школа, штаб, эстафета.

ЗАДАНИЕ 2. З дапамогай тлумачальнага слоўніка беларускай мовы знайдзіце 5–6 прыкладаў амонімаў. Выпішыце, растлумачце іх значэнне і праілюструйце ў самастойна складзеных сказах. Патлумачце, чым адрозніваецца спосаб падачы ў слоўніках мнагазначных слоў і амонімаў.

ЗАДАНИЕ 3. Выпішыце з тэксту выдзеленыя словы і падбярыце да іх сінонімы. Да стылістычна афарбаваных слоў падайце паметы: разм. (размоўнае), уст. (устарэлае).

Узор. Вопратка (нейтр.) і апранаха (разм.); вандроўнік (нейтр.) і пілігрым (кніжн., уст.).

Варыянт 1. На жаль, ёсць людзі, якія абыякава **адносяцца** да сваіх прозвішчаў, свядома і несвядома перакручваючы іх, спрабуючы вымаўляць, пісаць іх на ўзор блізкіх па гучанні і напісанні прозвішчаў іншых народаў. Найчасцей беларускія прозвішчы падганяюць пад польскія або рускія, надаючы ім адпаведнае польскае або рускае гучанне. Многія людзі ў наш час нават не ведаюць, што іх прозвішчы перацярпелі пэўныя змены, выкліканыя самымі рознымі **абставінамі**. **Носьбіты** такіх прозвішчаў прывыклі да **знявечанага**, скажонага вымаўлення (напісання) і нават **абураюцца**, калі нехта называе або запісвае іх прозвішча ў адпаведнасці з натуральнымі законамі беларускай арфаграфіі ці арфаэпіі (*В. Шур*).

Варыянт 2. Дзяўчынцы, што прыйшла на свет у сям’і князя Святаслава-Георгія і княгіні Сафіі, далі **старажытнае** полацкае імя Прадслава. Князеўна з маленства чула **паданні** пра дзеда Усяслава, пра Рагнеду-Гарыславу ды іншых **славутых продкаў**, чыё жыццё прайшло пад знакам адданасці роднай зямлі. Пра іх **апавядалі** і запрошаныя бацькам настаўнікі – адукаваныя манахі, якія хутка навучылі ўнучку Чарадзея чытаць і пісаць (*У. Арлоў*).

Варыянт 3. Дзяды – вялікае сямейнае свята, якое абуджае нашу памяць, нашу самасвядомасць, ажыўляе гісторыю і **спакваля** прыадчыняе будучыню. Памінальны характар свята **вымагае** пэўнай строгасці рытуальных дзеянняў і псіхалагічнай стрыманасці ў час яго правядзення.

Існаваў строгі парадак падавання страў на стол, напрыклад: куцця, поліўка, малако, клёцкі, яечня, каша, бліны, мяса... Кожны з членаў сям’і абавязкова павінен быў **пакаштаваць** усе стравы, інакш продкі будуць злаваць і наробяць **шкоды**. Пры гэтым колькасць страў магла быць рознай (але абавязкова няцотнай) у залежнасці ад **заможнасці** сям’і (*наводле У. Крука*).

Варыянт 4. Падчас войнаў, паўстанняў, міжусобіцаў **мноства заможных** людзей хавалі свае каштоўнасці ў тайнікі, у дуплы, у калодзежы, а часцей закопвалі ў зямлю. Захаваныя каштоўнасці і грошы становяцца **скарбам**. Паводле Статута ВКЛ скарб, знойдзены на сваёй зямлі, належаў землеўладальніку, на чужой – дзяліўся пароўну паміж уладальнікамі зямлі і тым, каму пашанцавала скарб **знайсці**. У нашай **краіне** любы скарб лічыцца ўласнасцю дзяржавы (*наводле К. Тарасава*).

ЗАДАННЕ 4. Дапішыце прыказкі і падкрэсліце антонімы. Паводле адной з іх напішыце тэкст тыпу разважання.

Варыянт 1. Лёгка пасварыцца, цяжэй ... . Адзін раз густа, другі раз ... .

Варыянт 2. Багаты не ведае, чым ... абедае. Лепш з разумным згубіць, чым з дурнем ... .

Варыянт 3. Сыты ... не спагадае. Вада жывіць, а гарэлка ... .

Варыянт 4. Малыя дзеткі – рукі баляць, ... – сэрца баліць. Лепей трошкі зрабіць, чым ... нагаварыць.

ЗАДАННЕ 5. Раствлумачце значэнне слоў-паронімаў. Падбярыце з літаратуры або складзіце словазлучэнні ці сказы з выдзеленымі паронімамі і запішыце іх.

Узор. Асірацець – асіраціць. Ён асірацеў тады, калі яму было 20 год (К. Чорны). Хіба мы даруем фашыцкім гадам, што яны разбурылі нашы гарады, што яны асірацілі гэтулькі нашых дзяцей (Я. Купала).

Варыянт 1. Акселератар – акселерат, смаглы – смуглы, карысны – карыслівы, абавязкі – абавязацельствы.

Варыянт 2. Афіцыйны – афіцыёзны, вераснёвы – верасовы, дрэўка – дрэўца, старшы – старэйшы.

Варыянт 3. Асвоіць – засвоіць, кваліфікаваны – кваліфікацыйны, павярховы – паверхневы, тарфяны – тарфяністы.

Варыянт 4. Маляваны – маляўнічы, водны – вадзяны, навуковы – навучальны, сядзіба – сяліба.

ЗАДАННЕ 6. Запішыце фразеалагізмы. Растлумачце іх значэнне і падайце ў сказах.

Узор. Адвесці душу – выказаць камусьці набалелае, падзяліцца перажываннямі і задаволіць моцнае жаданне. Галадаць даводзілася часта. І толькі ў бацькоў у час адпачынку мне ўдавалася адвесці душу (М. Хведаровіч).

Варыянт 1. На ўвесь голас, навастрыць вушы, увайсці ў смак, з пальца высмактаць, цягнуць за язык, хоць рэпу сей, са скуры вылузвацца, біць у хамут, даць лататы.

Варыянт 2. Не лыкам шыты, абое рабое, збіцца з панталыку, не знаходзіць сабе месца, на ўсю моц, на ноч гледзячы, і козы сытыя і сена цэлае, за дзедам шведам, ціпун табе на язык.

Варыянт 3. І дзень і ноч, як па нотах, з чужога пляча, гады ў рады, хоць касою касі, як сабаку пятая нага, скакаць пад чужую дудку, у свіныя галасы, цераз пень калоду.

Варыянт 4. Як кот з сабакам, са свечкай не знойдзеш, як свінні сядло, на край свету, лістам слацца, ні госць ні гаспадар, цягнуць ката за хвост, бібікі біць, як Піліп з канпель.

ЗАДАННЕ 7. Карыстайцеся Этымалагічным слоўнікам фразеалагізмаў І. Лепешава, растлумачце значэнне і паходжанне наступных фразеалагізмаў.

Варыянт 1. Альма матэр, асядлаць Пегаса, белая варона, варфаламееўская ноч, гісторыя з геаграфіяй, журавель у небе, сіняя панчоха, як дзядзька ў Вільні.

Варыянт 2. Альфа і амега, аўгіевы канюшні, блёкату наеўся, вольны казак, гордзіеў вузел, зуб мець, сем пятніц на тыдні, яблык разладу.

Варыянт 3. Арыядніна ніць, ахілесава пята, блудны сын, воўк у авечай скуры, дамоклаў меч, прайсці агонь і ваду, фількава грамата, як фенікс з попелу.

Варыянт 4. Асадзі назад, баранчык божы, бярозава каша, гара нарадзіла мыш, даць гарбуз, праметэеў агонь, хлеб-соль, як пшаніцу прадаўшы.

ЗАДАНИЕ 8. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, растлумачце значэнні наступных слоў. З падкрэсленымі словамі складзіце сказы.

Узор. Абраз – маюнак Бога або святога ў выглядзе партрэта ў фарбах як прадмет рэлігійнага накланення. У хаце на покуці віселі абразы.

Варыянт 1. Аблога, бізун, дзік, буслянка, бондар, валацуга, глухмень, дойлід, жыгучка, нетры, прас, сурокі, ціпун.

Варыянт 2. Баравіна, быльнік, батлейка, вантрабянка, вўсцішны, дзірван, глюга, збан, каморнік, разьбяр, цырата, пацеркі.

Варыянт 3. Абывацель, бакалея, бярэмя, гарбата, гардзіна, дарэктар, дзядзькаванне, куфель, прысак, муляр, пярэбары, сырадой.

Варыянт 4. Баразна, блюзнерства, ваўкалак, гарбар, грабар, дзядзінец, дэраш, рыштаванне, цвінтар, чарот, ятроўка, млын.

ЗАДАНИЕ 9. Прачытайце тэкст. Выпішыце з яго па тры ўласна-беларускія і запазычаныя словы. Зрабіце лексічны разбор аднаго ўласна-беларускага і аднаго іншамоўнага слова (на выбар).

Парадак разбору. 1. Лексічнае значэнне слова ў сказе. Адназначнае ці многазначнае. 2. Тып значэння: прамое ці пераноснае. 3. Лексіка-семантычныя сувязі (падабраць да слова, калі можна, сінонімы і антонімы). 4. Паходжанне слова: спрадвечна беларускае ці запазычанае. Прыметы запазычанага слова. 5. Сфера выкарыстання: агульна-ўжывальнае ці дыялектнае слова, спецыяльнае або прафесійнае. 6. Прыналежнасць да актыўнай ці пасіўнай лексікі (гістарызм, архаізм або неалагізм). 7. Стылістычны разрад: нейтральнае, гутарковае ці кніжнае (тэрміналагічнае, публіцыстычнае, афіцыйна-дзелавое, паэтычнае).

Узор. Плыве ноч над зямлёй, маўчыць аснежаная зямля... (Э. Самуйлёнак).

Плыве – плаўна перамяшчаецца ў наветры, слова многазначнае; значэнне пераноснае (метафара); антонім – стаіць; спрадвечна беларускае; агульнаўжывальнае; належыць да актыўнай лексікі; стылістычна нейтральнае.

Цікавасць у людзей выклікаюць прозвішчы. Лексічны склад беларускіх прозвішчаў надзвычай багаты і разнастайны. Так, наш вядомы вучоны акадэмік Мікалай Бірыла сабраў унікальную калекцыю беларускіх прозвішчаў – больш за 20 тысяч адпаведных антрапонімаў (паводле апошніх звестак – 54 тысячы гэтых найменняў). Яму ўдалося растлумачыць у сваіх працах каля 70 працэнтаў старых народных імёнаў, што выкарыстоўваліся спачатку як уласныя назоўнікі (XVI–XIX стст.).

Багатая пісьмовая спадчына беларускага народа, а таксама матэрыялы дыялектных слоўнікаў, этнаграфічных прац, мемуары далі магчымасць даследчыкам прасачыць, як з былога, надзвычай багатага іменаслова старых і новых царкоўных імёнаў, мянушак, клічак-характарыстык у іх разнастайных формах і варыянтах паступова складвалася сучасная сістэма беларускіх прозвішчаў, як выяўлялася іх спецыфіка, яе тыповыя адметныя асаблівасці.

Значная колькасць прозвішчаў трапіла да нас ад суседніх народаў і іх моў. На працягу многіх стагоддзяў побач з беларусамі пражывалі палякі, літоўцы, рускія, яўрэі, украінцы, татары, латышы, немцы, чэхі, цыганы і інш. Землі сучаснай Беларусі ў мінулыя стагоддзі ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, затым Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі. Усё гэта, безумоўна, адбілася на складзе лексікі беларускай мовы, у тым ліку і на складзе імёнаў, прозвішчаў, тапанімічных назваў (паводле В. Шура).

ЗАДАННЕ 10. Выпішыце з тэксту ўстарэлыя словы, вызначце іх тып. Дзе магчыма, падбярыце да іх сінонімы з актыўнага запасу лексікі.

Узор. Лемантар (архаізм) – *буквар*.

Варыянт 1. 20 лютага ў Крычаў прыехаў сам Геронім Радзівіл з узброеным атрадам конніцы, колькасцю ў 300 чалавек. На той час у горадзе і на воласці было ўжо спакойна. Чакалася канчатковая расправа з кіраўнікамі паўстання. Да гэтага іх толькі катавалі пры допытах. Судзілі некалькі дзясяткаў чалавек, у тым ліку 16 кіраўнікоў паўстання і 12 іх памочнікаў. Суд адбыўся 22 лютага 1744 года ў прысутнасці бурмістраў, радцаў і лаўнікаў, пад старшынствам губернатара староства Паўла Цялецкага. Усе падсудныя кіраўнікі сялянскіх мас абвінавачваліся «ў арганізацыі бунтаў на працягу чатырох гадоў, у час якіх не хацелі прызнаваць ардынанаў Радзівіла, прымаючы іх за выдуманых, выганялі са староства губернатара, камісараў і падстаростаў, некаторых з іх збівалі, адбіралі ў іх маёмасць, збівалі і забівалі арандатараў, купцоў і іншых мяшчан...» (В. Мялешка).

Варыянт 2. Віцебск таксама не быў пакрыўджаны ўвагай караля: пачынаючы з 1444 года горад атрымаў мноства ўстаўных грамат, дзе правы яго жыхароў, асабліва багатых магнатаў і духавенства, усё павялічваліся, як павялічваўся вываз тавараў з горада ў многія гарады Еўропы і Рэчы Паспалітай. Вывозілі воск, скуры звяроў, мёд, нават попелу вывезлі ў Рыгу аж на дваццаць тысяч злотых у мінулым годзе.

І ўсё ж вуліцы, дзе жылі рамеснікі – кавалі, цесляры, ганчары, пекары, – былі, як у многіх гарадах Еўропы таго часу, брудныя і неўладкаваныя. Восенню нават фурманцы цяжка было праехаць па гразкіх вуліцах, а жыхары прабіраліся каля дамоў па вузкіх драўляных кладках (*В. Іпатава*).

Варыянт 3. Магдэбургскае права мела бальшыня беларускіх гарадоў і мястэчак. Яно вызваляла месцічаў ад феадальных павіннасцяў, ад суду і ўлады вялікакнязёўскіх старастаў, ваяводаў ды іншых дзяржаўных асобаў. Гарадскім жыццём кіраваў выбарны магістрат, што складаўся з дзвюх «палатаў» – рады і лавы. Рада была непасрэднай гарадской уладаю, займалася маёмаснымі і цывільнымі судовымі справамі. Лава разглядала крымінальныя злачынствы.

У раду горад штогод выбіраў радцаў, або райцаў, у лаву – на чале лавы стаялі выбарныя бурмістры, у лаве старшыняваў прысланы вялікім князем войт або прызначаны ім з ліку месцічаў намеснік – ленвойт (*У. Арлоў*).

Варыянт 4. Важна ходзіць па мястэчку ўраднік, пакручваючы рыжыя вусы. Пры баку ў яго цяляпаецца трапло-шабля, чырванеюць шнуры і наплечнікі і блішчаць на сонцы наваксаваныя боты. Ён толькі што прыехаў на службу, у яго галаве мітусяцца тысячы думак, – ён думае аб тым, як звесці крамолу. Яму толькі што данёс стражнік, што ў вёсцы Галадранцы нядаўна з’явіўся падазроны чалавек. І ўрадніцкая галава строіць складаныя планы, тчэ хітрыя сеці, у якіх павінна заблытацца крамола. Яму здаецца, што ён выкрыў «праступнае саобчаштва», захапіў лісты, рэвальверы і бомбы і ўсё гэта даставіў да начальства. Яму даюць павышэнне, пасылаюць у горад, робяць акалодачным, потым прыставам, а потым... і пайшоў наш ураднік угору, як цыган па драбінах на неба (*Я. Колас*).

ЗАДАННЕ 11. Раскрыйце пісьмова ў лінгвістычным паведамленні асноўнае прызначэнне наступных тыпаў слоўнікаў і асаблівасці будовы слоўнікавых артыкулаў у іх.

Варыянт 1. Энцыклапедычныя слоўнікі.

Варыянт 2. Тлумачальныя слоўнікі.

Варыянт 3. Тэрміналагічныя слоўнікі.

Варыянт 4. Арфаграфічныя слоўнікі.

ЗАДАННЕ 11. Складзіце міні-слоўнік тэрмінаў па выдавецкай справе і паліграфіі. Растлумачце адрозненне паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі.

Узор. Калонтытул (фр. *colonne* – слупок і лац. *titulus* – надпіс, загаловак), загаловачныя даныя (назва твора, часткі, раздзела, параграфа і г. д.), якія змяшчаюцца над або пад тэкстам на некалькіх або на ўсіх старонках друкаванага выдання. Адрозніваюць верхні і ніжні калонтытулы.

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 3 (Марфеміка. Словаўтварэнне. Марфалогія)

ЗАДАНИЕ 1. Зрабіце марфемны і словаўтваральны разбор выдзеленых у тэксце слоў.

Парадак марфемнага аналізу: 1) часціна мовы, 2) зменнаяе слова ці нязменнаяе, 3) канчатак (у тым ліку і нулявы, і яго значэнні), 4) аснова і яе тып (невыворная ці выворная), 5) корань (падбіраюцца 2–3 роднасныя словы), 6) значымыя часткі: суфікс, прыстаўка, 7) графічнае абазначэнне марфемнай структуры.

Узор. Раніца наступнага дня выдалася бязросная (І. Шамякін).

Раніца – назоўнік, зменнаяе слова, канчатак *-а*, паказвае на жаночы род, назоўны склон, адзіночны лік; аснова *раніц-*, выворная; *корань* *ран-*; роднасныя словы: *рана*, *раненька*, *зранку*, суфікс *-іц-*, служыць для ўтварэння назоўніка. Графічнае абазначэнне марфемнай структуры: *ран-іц-а*.

Парадак словаўтваральнага аналізу: 1) часціна мовы, 2) лексічнае значэнне слова, 3) словаўтваральная база (аснова, слова, спалучэнне слоў), 4) сродак (прыстаўка, суфікс), пры дапамозе якога ўтвараецца слова, 5) спосаб словаўтварэння (прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, бясуфіксны, асноваскладанне, а таксама пераход адной часціны мовы ў другую), 6) графічная схема словаўтварэння.

Узор. Сонечны дзень плыве ў цёплай бясхмарнай празрыстасці (І. Навуменка).

Сонечны – прыметнік, лексічнае значэнне «такі, калі свеціць сонца», утвораны ад асновы назоўніка *сонца* пры дапамозе суфікса *-н-*, пры гэтым адбываецца чаргаванне, суфіксальны спосаб утварэння: *сонц(а)+н+(-ы) → сонечны*.

ЗАДАНИЕ 2. Выпішыце з тэксту 6 назоўнікаў першага скланення, пастаўце іх у давальным і месным склонах.

ЗАДАНИЕ 3. Выпішыце з тэксту назоўнікі мужчынскага роду другога скланення, якія ў родным склоне маюць канчаткі *-а* (*-я*), *-у* (*-ю*). Растлумачце пісьмова, ад чаго залежыць правапіс канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду другога скланення ў родным склоне.

Узор. Дождж – *дажджу* (назоўнік абазначае з’яву прыроды).

ЗАДАНИЕ 4. Выпішыце з тэксту назоўнікі трэцяга скланення (5–6), пастаўце іх у творным склоне. Раствлумачце пісьмова, калі адбываецца/не адбываецца падаўжэнне зычных у назоўніках трэцяга скланення ў адзіночным ліку.

ЗАДАНИЕ 5. Знайдзіце ў тэксце назоўнікі множнага ліку і пра-скланяйце іх (2 назоўнікі).

ЗАДАНИЕ 6. Выпішыце з тэксту прыклады якасных і адносных прыметнікаў (па 5 прыкладаў на кожны разрад прыметнікаў). Утварыце ступені параўнання ад якасных прыметнікаў.

ЗАДАНИЕ 7. Запішыце словамі лічэбнікі, якія ўжываюцца ў тэксце. Вызначце іх разрад паводле значэння і складу.

Узор. У тысяча дзевяцьсот дзевятнаццатым годзе – парадкавы, састаўны.

ЗАДАНИЕ 8. Знайдзіце ў тэксце дзеясловы першага і другога спражэння і зрабіце іх марфалагічны разбор (па адным дзеяслове на кожнае спражэнне).

Парадак разбору. 1. Пачатковая форма (інфінітыў). 2. Трыванне (закончанае або незакончанае). 3. Пераходны ці непераходны. 4. Зваротны ці незваротны. 5. Стан (залежны ці незалежны). 6. Спражэнне (першае ці другое). 7. Лад (абвесны, загадны, умоўны). 8. Час (цяперашні, прошлы або будучы – просты ці складаны). 9. Асоба. 10. Сінтаксічная роля ў сказе.

Узор. У палескай вёсцы кіпіць і віруе жывою крыніцаю жыццё. (В. Палескі). Кіпіць – дзеяслоў, пачатковая форма – кіпець, непераходны, незак. трыванне, незалежны стан, 2-е спражэнне; ужыты ў абвесным ладзе, цяперашнім часе, 3-й асобе адзіночнага ліку, выказнік.

ЗАДАНИЕ 9. Выпішыце з тэксту дзеепрыметнікі, растлумачце пісьмова правапіс іх суфіксаў.

ЗАДАНИЕ 10. Утварыце ад дзеясловаў, узятых з тэксту, не менш за 6–8 дзеепрыслоўяў, растлумачце напісанне суфіксаў у іх.

Тэкст для варыянта 1

На працягу ўсёй сваёй гісторыі Беларускае дзяржаўнае тэхналагічнае ўніверсітэт годна займае вядучыя пазіцыі ў адукацыйнай і навуко-

вай сферах. Сёння БДТУ з'яўляецца буйным шматпрофільным вучэбна-навуковым цэнтрам краіны.

У структуру ўніверсітэта ўваходзяць 10 факультэтаў, 51 кафедра, 4 філіялы кафедраў, 29 вучэбна-навуковых цэнтраў, дзе навучаюцца звыш 13 000 студэнтаў, 130 дактарантаў і аспірантаў. Штогод праходзяць павышэнне кваліфікацыі больш за 400 спецыялістаў розных галін вытворчасці.

Адначасова з падрыхтоўкай інжынерных кадраў па 27 спецыяльнасцях і 58 спецыялізацыях ва ўніверсітэце праводзіцца падрыхтоўка кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі праз магістратуру, аспірантуру і дактарантуру. Ва ўніверсітэце сфарміравана 16 навукова-педагагічных школ, створаны і дзейнічаюць 5 саветаў па абароне доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый.

Гонарам універсітэта з'яўляюцца выпускнікі. За гады існавання ўстановы падрыхтавана звыш 63 300 спецыялістаў, у тым ліку 600 для 38 замежных краін. Выпускнікі ўніверсітэта паспяхова працуюць на прадпрыемствах лясной гаспадаркі, азеляненні населеных пунктаў, у лясной, дрэваапрацоўчай, цэлюлозна-папяровай, хімічнай, нафтахімічнай, лесахімічнай, гідролізнай, мікрабіялагічнай, фармацэўтычнай, паліграфічнай і электроннай прамысловасці, машына- і прыборабудаванні, сістэме стандартызацыі, метралогіі і сертыфікацыі, прамысловасці будаўнічых матэрыялаў, ва ўстановах экалагічнага профілю, а таксама ў навуковых і навучальных установах. Сярод іх ёсць знакамітыя вучоныя, лаўрэаты дзяржаўных прэмій, міністры, кіраўнікі буйных вытворчых аб'яднанняў і прадпрыемстваў, якія сваімі працоўнымі здзяйсненнямі памнажаюць славу роднай Беларусі і нашага ўніверсітэта.

Сучасны ўніверсітэт нельга ўявіць без фундаментальнай навукі і прыкладных даследаванняў. І мы ганарымся тым, што шматлікія навуковыя дасягненні нашых вучоных прызнаны ў Рэспубліцы Беларусь, а таксама на **міжнародным** узроўні і абаронены аўтарскімі пасведчаннямі і патэнтамі.

За 80 гадоў калектывам універсітэта дасягнуты значныя вынікі, але, нягледзячы на сталы ўзрост, планы далейшага развіцця ўніверсітэта становяцца больш дынамічнымі і грунтоўнымі. Сфарміраваны высокакваліфікаваны калектыў, у якім спалучаюцца ўзрост і мудрасць вопытных выкладчыкаў, апантанасць і творчы ўзлёт маладых. Створана ўнікальная матэрыяльная база, якая з'яўляецца асновай упэўненасці ў новых здзяйсненнях навукоўцаў.

Запрашаем у наш універсітэт моладзь, якая жадае атрымаць глыбокія веды і авалодаць практычнымі навыкамі па выбраных спецыяль-

насцях, моладзь, запатрабаваную ва ўласнай краіне, адказную за яе лёс, развіццё і росквіт. БДТУ і надалей будзе ўкараняць новыя адукацыйныя тэхналогіі, рыхтаваць **высокакваліфікаваных** спецыялістаў для вытворчых і сацыяльных сфер, праводзіць навуковыя даследаванні на сучасным узроўні.

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт: дзед. выданне. – Мінск, 2010.

Тэкст для варыянта 2

1 чэрвеня 1930 года на аснове ляснога факультэта Беларускай дзяржаўнай сельскагаспадарчай акадэміі быў створаны Лясны інстытут, урачыстае адкрыццё якога адбылося 1 кастрычніка ў г. Гомелі. Перад новай тэхнічнай вышэйшай навучальнай установай рэспублікі была пастаўлена задача па падрыхтоўцы інжынерных кадраў для лясной гаспадаркі, лясной і дрэваапрацоўчай прамысловасці.

У 1934 годзе Лясны інстытут **перайменаваны** ў Беларускі леса-тэхнічны інстытут, якому ў 1935 годзе было прысвоена імя С. М. Кірава.

У сувязі з пачаткам Вялікай Айчыннай вайны ў 1941 годзе інстытут быў эвакуіраваны ў г. Свядлоўск, а затым уключаны ў склад Уральскага лесатэхнічнага інстытута. Пасля вызвалення ў 1944 годзе г. Гомеля ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў інстытут вярнуўся ў Гомель. У жніўні 1946 года інстытут пераехаў у г. Мінск. У 1961 годзе ў сувязі з імклівым развіццём хімічнай прамысловасці інстытуту была даручана падрыхтоўка спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй для хімічнага комплексу, а затым ён быў перайменаваны ў Беларускі тэхналагічны інстытут імя С. М. Кірава.

У год свайго 50-годдзя за вялікія заслугі ў падрыхтоўцы інжынерных і навуковых кадраў, а таксама за развіццё навуковых даследаванняў БТІ імя С. М. Кірава Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 20 кастрычніка 1980 года быў узнагароджаны ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга.

У 1988 годзе за поспехі ў працы Савет Міністраў СССР уключыў інстытут у лік вядучых ВНУ краіны. Сапраўдны росквіт тэхналагічнага інстытута пачаўся з канца 1980-х гадоў: развівалася навука, адкрываліся новыя спецыяльнасці, удасканалывалася матэрыяльная база, камплектаваліся лабараторыі ўнікальным абсталяваннем. У 1993 годзе Урад Беларусі прыняў рашэнне аб пераўтварэнні інстытута ў Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт. Сучасны тэхналагічны ўніверсітэт ужо мала нагадвае колішні лесахімічны ін-

стытут. 3 27 спецыяльнасцей, па якіх вядзецца падрыхтоўка спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй, 18 адкрыты за апошнія 20 гадоў. Сёння ўніверсітэт мае вучэбную і навуковую матэрыяльна-тэхнічную базу, якая адпавядае па сваім узроўні стандартам XXI стагоддзя. Гэта дазваляе студэнтам, магістрантам і аспірантам удзельнічаць у навуковых даследаваннях, **выкарыстоўваючы** сучасныя інфармацыйныя і інавацыйныя тэхналогіі.

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт: давед. выданне. – Мінск, 2010.

Тэкст для варыянта 3

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт пачаў рыхтаваць спецыялістаў у галіне паліграфічных вытворчасцей і абсталявання, апрацоўкі інфармацыі і выдавецкай справы, нафтахімічнага сінтэзу, лакаў і фарбаў, прамысловай экалогіі, біяэкалогіі, сертыфікацыі прамысловай і харчовай прадукцыі, аўтаматызацыі тэхналагічных працэсаў, біятэхналогіі, лекавых прэпаратаў, парфумерна-касметычных прадуктаў, энергаэфектыўных тэхналогій, прафесійнай адукацыі, матэрыялаў квантавай цвёрдацэлай электронікі, інфармацыйных сістэм і тэхналогій, ландшафтнага праектавання, бухгалтарскага ўліку і аналізу, эканомікі і кіравання прадпрыемствам, менеджменту, маркетынгу. У 2009 годзе здзейснены першы набор студэнтаў на новую ў Беларусі спецыяльнасць «Турызм і **прыродакарыстанне**».

У 2005 годзе Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь універсітэту прысвоены статус вядучай вышэйшай навучальнай установы ў лясной, хімічнай і паліграфічнай галінах.

У 2007 годзе рашэннем Савета кіраўнікоў урадаў Садружнасці Незалежных Дзяржаў Беларускаму дзяржаўнаму тэхналагічнаму ўніверсітэту нададзены статус базавай ВНУ СНД па адукацыі ў галіне лясной гаспадаркі і лясной прамысловасці.

У 2009 годзе БДТУ першым сярод навучальных устаноў краіны ўвёў сістэму менеджменту якасці адукацыі, якая адпавядае патрабаванням беларускай сістэмы сертыфікацыі СТБ ISO 9001–2009 і нямецкай сістэмы сертыфікацыі DIN EN ISO 9001:2008.

У сакавіку 2010 года БДТУ выдана пасведчанне аб атэстацыі тэрмінаў на 5 гадоў і пацверджана яго дзяржаўная акрэдытацыя на адпаведнасць тыпу ўніверсітэт.

Стратэгічная мэта ў галіне якасці – стварэнне ўстойлівага даверу ўніверсітэту, якасці падрыхтоўкі спецыялістаў, магістраў і навуковых работнікаў **вышэйшай** кваліфікацыі, кампетэнцыі якіх ад-

павядаюць мэтам, патрэбнасцям, патрабаванням асобы, грамадства, дзяржавы.

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт: давед. выданне. – Мінск, 2010.

Тэкст для варыянта 4

У цяперашні час выдавецка-паліграфічны комплекс знаходзіцца на вяршыні навукова-тэхнічнага прагрэсу і выкарыстоўвае яго дасягненні. Адначасова з традыцыйнымі друкаванымі сродкамі інфармацыі ў паліграфіі імкліва ўкараняюцца новыя электронныя лічбавыя інфармацыйныя тэхналогіі, якія выкарыстоўваюцца ў аўтаматызаваных выдавецтвах і друкарнях. Асноўныя перавагі лічбавых інфармацыйных тэхналогій рэалізуюцца праз практычна імгненную перадачу вялікіх аб'ёмаў інфармацыі на любыя адлегласці, высокую якасць друкаванай прадукцыі, зніжэнне працаёмнасці і паляпшэнне эрганомікі працы. Усё гэта прыкметы сучаснага выдавецка-паліграфічнага комплексу Беларусі. Таму спецыялісты паліграфічнай сферы павінны валодаць глыбокімі ведамі па фундаментальных, тэхнічных і тэхналагічных дысцыплінах. У 2000 годзе ў БДТУ быў створаны факультэт выдавецкай справы і паліграфіі. У яго склад увайшлі кафедры паліграфічных вытворчасцей, паліграфічнага абсталявання і сістэм апрацоўкі інфармацыі, рэдакцыйна-выдавецкіх тэхналогій, інфармацыйных сістэм і тэхналогій, беларускай мовы. У цяперашні час на факультэце навучаецца каля 1000 студэнтаў. Еўрапейскі ўзровень падрыхтоўкі спецыялістаў на факультэце забяспечвае калектыў высокакваліфікаваных выкладчыкаў, сярод якіх дактары навук, прафесары; заслужаныя работнікі адукацыі БССР; кандыдаты навук, дацэнты.

У вучэбным працэсе прымаюць удзел вядомыя спецыялісты галіны, а частка заняткаў па спецыяльных дысцыплінах праводзіцца на вядучых прадпрыемствах выдавецка-паліграфічнага комплексу краіны. Наладжана цеснае **супрацоўніцтва** з Маскоўскім дзяржаўным універсітэтам друку па сумеснай падрыхтоўцы спецыялістаў вышэйшай кваліфікацыі праз аспірантуру.

З 2003 года на факультэце пачата падрыхтоўка інжынераў-праграмістаў-сістэматыкаў па спецыяльнасці «Інфармацыйныя сістэмы і тэхналогіі».

У навучальным працэсе актыўна выкарыстоўваюцца пабудаваныя на сучасных інавацыйных тэхналогіях высакаякасная паліграфічная база ўніверсітэта, вучэбна-тэхналагічная лабараторыя паліграфіі, клас прамысловых мікракантролераў з разгалінаваным перыферычным абс-

таляваннем. Вучэбныя лабараторыі абсталяваны найноўшымі тэхнічнымі сродкамі і прыборамі, вылічальнай тэхнікай, прыладамі.

За апошнія 10 гадоў на факультэце падрыхтавана звыш 1200 маладых спецыялістаў для выдавецка-паліграфічнага комплексу Беларусі, 29 бакалаўраў і 15 магістраў навук, абаронена 19 кандыдацкіх дысертацый, **надрукавана** 7 манаграфій, апублікавана звыш 650 артыкулаў, атрымана 16 патэнтаў, пададзена 12 заявак на вынаходствы. Выдадзена 86 вучэбных дапаможнікаў, у тым ліку 33 з грыфам Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, адзін з іх – за мяжой (Рэспубліка Польшча).

Кафедры факультэта супрацоўнічаюць з вядомымі замежнымі вышэйшымі навучальнымі ўстановамі і прадстаўніцтвамі вядучых вытворцаў паліграфічнага абсталявання: Маскоўскім дзяржаўным універсітэтам друку, Украінскай акадэміяй друку, Варшаўскім паліграфічным інстытутам, Тэхналагічным універсітэтам у г. Хемніц (Германія). Арганізаваны філіялы кафедраў на асноўных прадпрыемствах галіны: Беларускам ДOME друку, Паліграфічным камбінаце імя Я. Коласа, Мінскай фабрыцы каляровага друку.

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт: давед. выданне. – Мінск, 2010.

ЗАДАННЕ 11. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Звярніце ўвагу на асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.

Варыянт 1. Сегодня БГТУ – это крупный, динамично развивающийся многопрофильный учебно-научный центр Республики Беларусь, готовящий высококвалифицированных специалистов по десяти направлениям: лесному делу и использованию природных ресурсов; химическим технологиям и биотехнологии; специализированной технике, машинам и оборудованию, автоматизированным системам управления; машиностроению; метрологии, стандартизации и сертификации; полиграфии; экономике; энергетике; профессиональному обучению. Как базовый вуз университет определяет развитие лесного, химико-технологического образования в стране. Наряду с подготовкой инженерных кадров по 25 специальностям и 55 специализациям ученые университета вносят большой вклад в развитие фундаментальных и прикладных научных исследований для базовых отраслей республики. В университете функционируют четырнадцать научно-педагогических школ, которые широко известны во многих странах мира.

С учетом социально-экономических потребностей государства активно осуществляется структурная реорганизация университета: отк-

рываются новые факультеты, кафедры, специальности, научные лаборатории, широко внедряются компьютерные и информационные технологии. Ведется работа по усовершенствованию дидактико-методического обеспечения учебного процесса: издаются учебники, учебные пособия, монографии, сборники научных трудов. С целью обмена опытом проводятся республиканские и международные научно-методические и научно-технические конференции, выставки, а также осуществляются совместные научные проекты.

28 декабря 2009 года на расширенном заседании Совета университета коллективу БГТУ вручен сертификат соответствия системы менеджмента качества требованиям DIN EN ISO 9001–2008 в немецкой системе сертификации.

31 августа 2009 года коллективу университета на собрании профессорско-преподавательского состава в торжественной обстановке был вручен сертификат соответствия системы менеджмента качества БГТУ требованиям СТБ ISO 9001–2009.

Варьянт 2. Учебные занятия в БГТУ проводятся в 7 учебных корпусах, на базе Негорельского учебно-опытного лесхоза; на филиалах кафедр при Белорусском государственном лесостроительном производственном объединении «Белгослес», при Минском НИИ строительных материалов с опытным производством, на базе ряда институтов Национальной академии наук Беларуси, при научно-производственном объединении «Минскпроектмебель», на ОАО «Керамин» и др. Сегодня университет располагает 30 поточными аудиториями, аудиториями общего пользования, учебными и научно-исследовательскими лабораториями. Уникальное оборудование для физико-химического анализа, сосредоточенное в исследовательских центрах, позволяет получать информацию, имеющую фундаментальное научное значение. Научно-исследовательские и учебные лаборатории располагают компьютерными программами, позволяющими моделировать реальные технологические процессы, структуру синтезированных веществ, композиционных материалов, а также выполнять автоматизированную обработку результатов исследований. Парк персональных компьютеров насчитывает около 1050 единиц, оборудованы 38 учебных классов общего пользования. Один персональный компьютер приходится на 5 студентов. В 1998–2000 годах завершены работы по подключению 150 рабочих мест к глобальной компьютерной сети. В 2000 году для увеличения объема принимаемой информации из этой сети установлена система спутникового приема информации.

Варыянт 3. БГТУ является не только одним из ведущих образовательных учреждений Республики Беларусь, но и крупнейшим научным и исследовательским центром, развивающим разнообразные научные направления.

Научные разработки в БГТУ проводятся в рамках приоритетных направлений развития научных исследований. Университет активно участвует в выполнении научно-технических программ различных уровней. В качестве головной организации-исполнителя на протяжении ряда лет университет выполнял Государственные научно-технические программы «Древесные ресурсы», «Лес – экология и ресурсы», «Леса Беларуси и рациональное использование». В 2000 году университетом сформированы две новые ГНТП – «Лесное машиностроение» и «Леса Беларуси».

Спектр научных исследований ученых университета достаточно широк и разнообразен. Это перспективные материалы, прогрессивные технологии, машины и инструменты, современные методы исследований в областях лесного комплекса, химической промышленности, полиграфических производств и др. Во всех видах выполняемых НИР принимают участие аспиранты и студенты.

Варыянт 4. В университете неуклонно повышается качество фундаментальной подготовки, а учебный процесс интегрируется с научными исследованиями. С целью повышения уровня проводимых научных исследований в университете постоянное внимание уделяется развитию и обновлению материально-технической базы. Для проведения НИП приобретено и активно используется современное оборудование, в частности атомно-адсорбционный спектрометр, жидкостные и газовые хроматографы 4890 D «Hewlett Packard», «Waters», LC-10 «Shimadzu», фотоэлектронный рентгеновский спектрометр, инфракрасный и ультрафиолетовые спектрометры, дериватографы, установка ядерного магнитного резонанса, аппаратура для рентгенофазового анализа, бескристальный рентгеновский анализатор, рефрижераторная центрифуга «Sigma-3K30», климосветотермокамеры, ферментаторы, высокотемпературные, растровые и электронные микроскопы, роботы технологических процессов, контроллеры фирмы «Siemens», установки для процессоров ректификации и выпаривания фирмы «Siemens», дилатометр DIL 402 фирмы «Netzsch» и т. д.

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт: давед. выданне. – Мінск, 2010.

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 4

(Сінтаксіс. Словазлучэнне. Сказ.

Тыпы сказаў. Просты сказ. Складаны сказ.

Чужая мова. Пунктуацыя)

ЗАДАНИЕ 1. Выпішыце з тэксту 10 словазлучэнняў. У дужках укажыце від падпарадкавальнай сувязі ў кожным з іх.

Узор. У народнай памяці (дапасаванне), славіўся мужнасцю (кіраванне), шануе шчыра (прымыканне).

Зрабіце сінтаксічны разбор аднаго са словазлучэнняў (на выбар).

Парадак разбору словазлучэння. 1. Простае ці складанае. 2. Свабоднае ці фразеалагічнае. 3. Тып словазлучэння паводле граматычнага выражэння галоўнага слова (назоўнікавае, прыметнікавае, займеннікавае, лічэбнікавае, дзеяслоўнае, прыслоўнае). 4. Від сінтаксічнай сувязі паміж словамі: дапасаванне, кіраванне, прымыканне. 5. Від сэнсавых (сінтаксічных) адносін паміж словамі.

ЗАДАНИЕ 2. Выпішыце з тэксту простыя сказы, ускладненыя аднароднымі членамі, адасобленымі членамі сказа, пабочнымі словамі і словазлучэннямі, устаўнымі канструкцыямі (па адным прыкладзе на кожны тып). Зрабіце сінтаксічны разбор аднаго са сказаў (на выбар) паводле наступнага парадку.

Парадак разбору. 1. Просты. 2. Апавядальны, пытальны, пабуджальны, клічны. 3. Сцвярджальны ці адмоўны. 4. Двухсастаўны ці аднасастаўны. Аднасастаўны: пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абгульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны, намінатыўны. 5. Развіты ці неразвіты. 6. Няўскладнены ці ўскладнены. Ускладнены: аднароднымі членамі сказа (дзеяніккамі, выказніккамі, дапаўненнямі, азначэннямі, акалічнасцямі), адасобленымі членамі сказа (азначэннем (прыдаткам), акалічнасцю, дапаўненнем), звароткам, пабочнымі ці ўстаўнымі словамі, словазлучэннямі, сказамі, параўнальным звароткам. 7. Поўны ці няпоўны.

Узор. Сам Нёман, здавалася, паважаў яго (Я. Колас). Просты, апавядальны, двухсастаўны, развіты, ускладнены пабочным словам, поўны сказ.

ЗАДАНИЕ 3. Спішыце выдзелены ў тэксце сказ, зрабіце яго разбор па членах сказа.

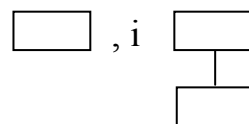
Парадак разбору. 1. Дзейнік і яго выражэнне. 2. Выказнік, яго тыпы (просты дзеяслоўны, просты іменны, састаўны дзеяслоўны, састаўны іменны, складаны) і выражэнне. 3. Дапаўненне (прамое, ускоснае, прыдзеяслоўнае, прыйменнае) і яго выражэнне. 4. Азначэнне (дапасаванае, недапасаванае, прыдатак) і яго выражэнне. 5. Акалічнасць (часу, месца, прычыны, мэты, умовы, меры і ступені, спосабу дзеяння) і яе выражэнне.

ЗАДАНИЕ 4. Выпішыце з тэксту складаныя сказы, вызначце іх тып (не менш за 5 сказаў).

ЗАДАНИЕ 5. Выпішыце з тэксту складаны сказ з рознымі відамі сувязі і зрабіце яго сінтаксічны разбор паводле наступнага парадку.

Парадак разбору. 1. Абзначце лічбамі кожную частку сказа. 2. Назавіце сродкі сувязі частак. 3. Дайце характарыстыку сувязі паміж часткамі сказа (злучальная і падпарадкавальная, злучальная і бяззлучнікавая, падпарадкавальная і бяззлучнікавая і інш.). 4. Растлумачце знакі прыпынку. 5. Складзіце схему сказа.

Узор. Дзень хіліўся на вечар, і доўгія цені дрэў, што коса падалі на каляіны, ужо дыхалі вячэрнім халадком (П. Пестрак). Складаны сказ са злучальнай і падпарадкавальнай сувяззю. Кожная частка аддзяляецца коскай. Схема сказа:

ЗАДАНИЕ 6. Выпішыце з тэксту бяззлучнікавы складаны сказ, патлумачце пісьмова знакі прыпынку ў ім.

ЗАДАНИЕ 7. Патлумачце пісьмова, якія існуюць спосабы перадачы чужой мовы. Прывядзіце з тэксту прыклад сказа з простаю мовай, дайце тлумачэнне знакаў прыпынку ў ім.

Тэкст для варыянта 1

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА

Напрыканцы XV стагоддзя на беларускіх землях набылі прыкметнае ажыўленне і развіццё адукацыя, пісьменнасць, духоўнае жыццё грамадства ў цэлым. Сведчаннем гэтага з'яўляецца значная колькасць розных пісьмовых помнікаў, асобныя з якіх захаваліся і да нашага ча-

су. Да іх, у прыватнасці, адносяцца канфесіянальныя творы ў выглядзе Евангелля, Псалтыра, Апостала, а таксама разнародныя павучанні, хаджэнні, агіяграфічныя, апакрыфічныя творы.

Ужо ў той час шчыравалі на гэтай ніве і нашы папярэднікі. Яны стваралі ўласныя, арыгінальныя летапісы, мастацкія творы, перакладалі на тагачасную беларускую мову і тыя творы антычнай і заходне-еўрапейскай літаратуры, што мелі найбольш вялікую вядомасць. Дакументы сведчаць, што адукаваныя беларусы ўжо тады былі знаёмы з творамі Дэмакрыта, Платона, Сакрата, Арыстоцеля, Плутарха і іншых антычных філосафаў і творцаў, з навуковымі трактатамі па касмаграфіі, логіцы, медыцыне. Пашырэнню ж пісьменнасці і літаратурнай дзейнасці значна спрыяў той факт, што ў Вялікім Княстве Літоўскім, у склад якога ўваходзілі і беларускія землі, беларуская мова была прызнана дзяржаўнай.

У выніку гэтага пашырэння пісьменнасці і творчасці наша Бацькаўшчына і дала тады свету асобу самай першай велічыні і значнасці – Францыска Скарыну.

Гэта быў незвычайна адораны Богам, высокаадукаваны і дасведчаны прадстаўнік беларускага народа. Дзякуючы свайму прыроджанаму таленту, рознабаковасці падрыхтоўкі, ён узняўся і стаў упоравень з самымі перадавымі і знакамітымі еўрапейскімі гуманістамі эпохі Адраджэння. І невыпадкова адзін з выдатных даследчыкаў скарынаўскай спадчыны прафесар Аркадзь Жураўскі адзначаў, што культурна-асветніцкая дзейнасць Францыска была падрыхтавана ходам гістарычнага развіцця ўсёй тагачаснай Беларусі і беларускай культуры. Ён з'явіўся на свет Божы для зусім новага жыцця і дзейнасці, што стала свядомым і незалежным выяўленнем такой жа новай гістарычнай патрэбы.

Францыск Скарына нарадзіўся прыкладна ў 1490 годзе ў купецкай сям'і ў «слаўным горадзе Полацку» (так з любоўю гаварыў ён потым аб сваёй малой радзіме ў прадмовах і пасляслоўях да выдадзеных ім кніг). У той час Полацк быў адным з самых буйных і багацейшых гарадоў Вялікага Княства Літоўскага. Ён меў гандлёвыя, эканамічныя і культурныя стасункі з Ноўгарадам і Псковам, Смаленскам і Масквой, Рыгай і іншымі знакамітымі цэнтрамі. Спачатку Францыск набыў добрую пачатковую адукацыю дома, а з 1504 года пачаў паглыбляць і ўдасканалваць веды на факультэце свабодных мастацтваў Ягелонскага (Кракаўскага) універсітэта.

У 1506 годзе Скарына закончыў універсітэт са ступенню бакалаўра філасофіі. А потым, ажно на шэсць гадоў, біяграфічныя звесткі аб ім перапыняюцца... Пазней даследчыкі яго біяграфіі выказалі

меркаванне, што ён, відавочна, паглыбляў свае веды дзесьці на Захадзе, бо дасягнуў навуковай ступені доктара «вызволёных» (свабодных) навук. Сустрэкаюцца не поўнаасцю пацверджаныя меркаванні і аб тым, што менавіта ў тыя гады Францыск з'яўляўся нават сакратаром караля Даніі...

У 1512 годзе Францыск Скарына бліскуча здаў экзамен на атрыманне вучонай ступені доктара медыцынскіх навук у адным з самых прэстыжных тагачасных універсітэтаў Еўропы – Падуанскім. Ён стаў першым выхадцам з усходніх славян, якія ў Італіі атрымалі вышэйшую ў медыцыне навуковую ступень. Званнем доктара наш зямляк моцна даражыў: пазней у кожным сваім выданні ён зазначаў, што кнігу выпусціў «в лекарских науках доктор Франциск Скоринин, сын с Полоцка».

І зноў наш зямляк амаль на пяць гадоў знікае з «гарызонту»... Вучоныя выказваюць думкі, што знаходзіўся ён тады ў чэшскай Празе і рыхтаваўся да выдавецкай працы.

Там, у Празе, у 1517 годзе Францыск Скарына і разгарнуў сваю, па-сапраўднаму патрыятычную, дзейнасць на карысць роднай Бацькаўшчыны.

Сталіца славянскай дзяржавы Чэхіі для кнігадрукарскай працы была выбрана ім зусім невыпадкова. Прага здаўна славілася высакаразвітай еўрапейскай культурай, з'яўлялася буйнейшым цэнтрам гуманістычнага руху ва ўсім славянскім свеце. Менавіта ў ёй Скарына і атрымаў вялікія магчымасці для свабоднай творчай дзейнасці: у прыватнасці, меў пад рукой выдадзеную яшчэ ў 1506 годзе на чэшскай мове Біблію, а таксама стараславянскія рукапісныя кнігі; мог супрацоўнічаць з выдатнымі чэшскімі вучонымі; адчуваў свабоду ад каталіцкай рэакцыі і самавольства, што не было яму гарантавана ў многіх іншых месцах, у тым ліку – і на Бацькаўшчыне...

Тры гады (усяго толькі тры!) хапіла нашаму знакамітаму земляку, каб здзівіць свет бліскучай і непаўторнай працай. На працягу 1517–1519 гадоў ён выдаў у Празе 23 кнігі Старога Запавету, аб'яднанага агульнай назвай «Библия руска выложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка богу ко чти и людем посполитым к доброму научанию». У іх выданні Скарыне спрыяў віленскі фінансавы магнат Багдан Онкаў.

На жаль, так і не ўстаноўлены прычыны, з-за якіх выдавецкая дзейнасць нашага земляка ў чэшскай сталіцы была прыпынена. Неўзабаве ён з'явіўся ў Вільні, дзе прыкладна ў 1522 годзе, дзякуючы матэрыяльнай падтрымцы ўсё таго ж Багдана Онкава і тамтэйшага бурга-

містра Якуба Бабіча, аднавіў сваю выдавецкую дзейнасць і выдаў «Малую падарожную кніжыцу», а ў 1525-м – «Апостала».

Галоўнай крыніцай вывучэння грамадска-палітычных, маральных, этычных, філасофскіх і педагогічных поглядаў і пазіцый самога беларускага асветніка і першадрукара з’яўляюцца прадмовы і пасляслоўі, напісаныя ім і змешчаныя ў кожнай з апублікаваных кніг. Менавіта ў выніку даследавання іх вучоныя і прыйшлі да высновы, што, выдаючы біблейскія кнігі, Францыск Скарына праследаваў не толькі рэлігійна-багаслоўскія мэты, але і асветніцкія. У прыватнасці, у прадмове да «Псалтыра» ён пісаў, што кніга дае «детям малым початок всякое доброе науки, дорослым помножение в науце...». «Там, – працягваў першадрукар і асветнік, – ест наука всякое правды. Там мудрость и разум doskonaлый... добрые нравы якобы со источника оттоле походят»...

Ён клапаціўся і аб тым, каб кожная кніга была добра зразумелай чытачам. Для гэтага на палях лістоў Скарына рабіў пераклад на сучасную яму беларускую мову і даваў тлумачэнне асобным царкоўнаславянскім словам, якія, на яго погляд, маглі быць незразумелымі простым чытачам – неадукаваным ці малаадукаваным людзям. Так што зусім невыпадкова некалькі пазней ён сам характарызаваў Псалтыр як дапаможнік па вывучэнні граматыкі. І калі той жа Псалтыр Францыск разглядаў як кнігу, якая павінна садзейнічаць маральнаму ўдасканалванню чалавека, то ўся Біблія бачылася ім самім важнейшым дапаможнікам для вывучэння пашыраных у той час «сямі вызваленых навук»: граматыкі, рыторыкі, дыялектыкі, арыфметыкі, геаметрыі, астраноміі і музыкі. На гэтым і засяродзіў ён увагу ў прадмове да ўсёй Бібліі: «В сей книзе вси законы и права, ими же люде на земли справоватися имають, пописаны суть. В сей книзе вси лекарства, душевные и телесные, зуполне найдете. Ту навчение философии добронравное, яко любити бога для самого себе и ближнего для бога, имамы. Ту справа всякого собрания людского и всякого града, еже верою, соединением ласки и згодою посполитое доброе помножено бывает. Ту навчение седми наук вызволенных достаточное...»

А з якім выдатным, непараўнальным і непаўторным мастакоўскім густам былі аформлены ўсе без выключэння яго выданні!

Што ж, бачым: з імем Францыска Скарыны звязана зараджэнне ў беларускім грамадстве шэрага навук: філалогіі, батанікі, медыцыны, выяўленчага мастацтва. А асветніцкія ідэі і памкненні нашага слыннага першадрукара надалей знайшлі падтрымку і развіццё ў справах і здзяйсненнях яго паслядоўнікаў – Сымона Буднага, Васіля Цяпінска-

га, братоў Зізаніяў, якія разам, за кароткі прамежак часу, вывелі беларускі народ у рады перадавых на еўрапейскім кантынентце.

Вядомы беларускі літаратар другой паловы ХХ стагоддзя Міхась Стральцоў прысвяціў нашаму слыннаму папярэдніку вось такія радкі:

Твар Скарыны. З-пад цяжкіх павек
Ён глядзіць з вякоў былых у век
Новых дум, трагедый, парыванняў.
О глядзі, убач усё дазвання!
Гавары са мною – не хлушу.
Ты скажы – усё я запішу.

Лепш пра сувязь – часоў-стагоддзяў і людзей-пакаленняў – наўрад ці скажаш!.. (наводле А. Мяснікова).

Тэкст для варыянта 2

МЯЛЕЦІЙ СМАТРЫЦКІ (1572 ці 1577–1633)

У гісторыі нашай Бацькаўшчыны, як, між іншым, і славянскай асветы і педагогікі ў цэлым, Мялецій Смятрыцкі вядомы перш за ўсё як аўтар «Граматыкі словенскія», якую славуці Міхаіл Ламаносаў назваў «вратамі своей учености». Акрамя гэтага, без кіпучай і актыўнай дзейнасці Смятрыцкага цяжка ўявіць і развіццё грамадска-палітычнага жыцця нашай старонкі ў цэлым у адзін з самых складаных і крытычных момантаў гісторыі Беларусі – першай чвэрці XVII стагоддзя...

Нарадзіўся Мялецій (свецкае імя яго Максім) у 1572-м, паводле іншых крыніц, у 1577-м годзе ў маёнтку Смотрич на Падоллі (Украіна) у сям'і вядомага тагачаснага пісьменніка-палеміста, рэктара Астрожскай праваслаўнай акадэміі Герасіма Смятрыцкага. У Астрожскай школе, а таксама дома, пад непасрэдным наглядом свайго бацькі і кіраўніцтвам грэка Кірылы Лукарыса, будучы дзеяч беларускай культуры і грамадскага жыцця набыў першапачатковую адукацыю, а ў 1594 годзе паступіў на філасофскі факультэт Віленскай езуіцкай акадэміі. Час вучобы ў ёй супаў з перыядам падрыхтоўкі і правядзення царкоўнай уніі, і менавіта тады Мялецій заявіў пра сябе як яе (уніі) праціўнік, напісаўшы свой першы твор, скіраваны супраць кнігі «Унія»...

З 1604 года Мялецій Смятрыцкі жыў у маёнтках князя Б. Саламярэцкага ў Бараўлянах пад Мінскам і ў Баркулабаве – каля Оршы. Існуе меркаванне, што менавіта тады, разам з сынам князя, Мялецій наведаў шэраг гарадоў Еўропы, дзе таксама слухаў лекцыі ва ўніверсітэтах і іншых навучальных установах. Не выключана, што менавіта тады ён і атрымаў вучоную ступень доктара медыцыны.

Але не гэта справа была «закладзена» ў душы і характары М. Смятрыцкага. Яго моцна прыгнятала і крыўдзіла бяспраўе беларусаў, і Мясцэцкі ўключаецца ў актыўную барацьбу супраць уніі і каталіцтва. Неўзабаве ён накіроўваецца ў Вільню, дзе ўступае ў праваслаўнае Віленскае брацтва. Менавіта там і пачалася актыўная педагагічная і грамадска-палітычная дзейнасць нашага слыннага земляка і папярэдніка.

У той час на Беларусі разгарнуўся сапраўдны антыўніяцкі і анты-каталіцкі рух, на чале якога, паводле сцвярджэнняў вядомых даследчыкаў, і стаяў М. Смятрыцкі. Ён асабіста стварыў шэраг антыўніяцкіх трактатаў, сярод якіх асабліва вялікай вядомасцю і папулярнасцю карыстаўся «Фриноса» («Плач Восточной церкви»), напісаны ім у 1610 годзе. У ім аўтар паказвае сапраўдныя памкненні ўніятаў, выкрывае каталіцкую царкву як злейшага ворага беларускага, украінскага і рускага народаў, крытыкуе памкненні папства да сусветнага панавання. З пазіцыяй праваслаўя Смятрыцкі адважыўся заявіць: «...Папа – губящий души льстец, надутый баловень мира сего и гордый сластолюбец»... Такі крок быў неверагодна мужным, рашучым і адважным. Дастаецца ў яго творы і праваслаўным свяшчэннікам, якіх Мясцэцкі вінаваціць як «волков хищных, львов голодных», якія, на яго думку, прагнуць крыві «овец своих»...

Падставай для напісання «Фриноса» Мясцэцкію Смятрыцкаму паслужылі гістарычныя падзеі 1609 года ў Вільні, калі ўніяцкі мітрапаліт Іпацій Пацей наладзіў там пагром праваслаўных цэркваў і манастыроў. Выйшаў жа ў свет твор у самы што ні ёсць нязручны час для караля Рэчы Паспалітай Сігізмунда III. Якраз тады ў Маскве праходзілі перагаворы аб выбранні на царскі трон польскага каралевіча Уладзіслава. Перапоўнены вялікай жальбай, смуткам і горкім дакорам «плач» праваслаўнай царквы, пададзены аўтарам у алегарычным вобразе маці, пакінутай на пакуты сваімі дзецьмі, быў, вядома ж, косткай у горле ўсім без выключэння палякам. «Фриноса» яшчэ больш узмацніў нянавісць праваслаўнага насельніцтва Беларусі і Украіны да уніі. Выразны малюнак той будучыні, якая чакала Маскву ў выпадку выбару царом прадстаўніка каталіцкай веры, даваў «Фриноса» і рускаму народу...

Таму, даведаўшыся аб выданні твора, польскі кароль Сігізмунд III у чэрвені 1610 года выдаў загад: аўтара і выдаўцоў «Фриноса» зняволіць у турму; продаж і куплю кнігі забараніць пад пагрозай штрафу ў суме 5 тысяч чырвоных злотых; Свята-Духаўскую друкарню, дзе быў надрукаваны твор, канфіскаваць, а знойдзеныя там экзэмпляры спаліць; купленыя ўжо экзэмпляры «Фриноса» здаць прадстаўнікам дзяржаўнай улады...

Аднак поўнасьцю знішчыць тыраж выдання не ўдалося і некалькі экзэмпляраў кнігі захавалася і да нашых дзён.

Асноўны змест дзейнасці Мялеція Сматрыцкага на грамадска-палітычнай і педагагічнай нівах заключаўся ў абароне правоў беларускага народа на існаванне і незалежнасць, паколькі намеры феадальна-каталіцкай рэакцыі тады зводзіліся да таго, «чтобы русские не основались на Руси»... Убачыўшы ў такіх заявах замах на існаванне цэлых народаў, і перш за ўсё – беларускага, перадавыя людзі таго часу і паўсталі на іх абарону.

У 1617 (паводле іншых крыніц – у 1618-м) годзе пад непасрэдным уплывам архімандрыта віленскага Свята-Духава манастыра Ляонція Карповіча Сматрыцкі пастрыгся ў манахі гэтага манастыра. Праз год Карповіч узводзіць яго ў сан свяшчэнніка манастырскай царквы, а яшчэ праз тры гады Іерусалімскі патрыярх Феафан, аднаўляючы праваслаўны епіскапат на Беларусі, прызначае Мялеція Сматрыцкага архі-епіскапам Полацкім, настояцелем манастыра Святога Духа ў Вільні.

Зноў і зноў піша Мялеціў антыўніяцкія палемічныя творы «Оправдание невинности» і «Защита «Оправдания» (абодва – 1621 г.), у якіх падкрэслівае: унія – крыніца разладу паміж народамі, прычына заняпаду дзяржавы. У доказ Мялеціў прыводзіць мноства фактаў і прыкладаў таго, што на Беларусі мелі месца выпадкі разгулу каталіцкай рэакцыі.

У першай палове 20-х гадоў XVII стагоддзя для высвятлення асобных незразумелых і забытаных праблем і пытанняў духоўнага жыцця Сматрыцкі накіроўваецца на Усход – да тамтэйшых вышэйшых рэлігійных саноўнікаў. **Два гады, праведзеныя там, унеслі ў яго свядомасць яшчэ большы духоўны і маральны крызіс.** Употаў Мялеціў прымае унію, аднак і з праваслаўем канчаткова не парывае... І толькі пасля таго, як у 1628 годзе Кіеўскі праваслаўны сабор асудзіў яго, пракляў і прымусіў асабіста публічна адмовіцца ад «Апалогіі» як кнігі, у якой праводзіліся варожыя праваслаўю ідэі уніі з каталіцкай царквой, Сматрыцкі неўзабаве адкрыта парваў з праваслаўем...

У другой палове 20-х гадоў XVII стагоддзя Мялеціў Сматрыцкі стварае шэраг трактатаў, у якіх адмаўляецца ад ранейшых пазіцый і поглядаў, выкладае «перавагі» уніі і адкрыта заяўляе аб сваёй гатоўнасці прыняць унію як адзіны сродак спакою, матэрыяльнага дабрабыту, правоў і прывілей... Больш таго, як ерэтычныя ён асудзіў усе свае ранейшыя творы, створаныя да 1626 года.

Тым не менш, нашай айчынай гісторыі ён дарагі і каштоўны перш за ўсё як стваральнік сваёй непараўнальнай і непаўторнай – най-

перш па характары ўздзеяння на грамадства, значнасці для таго ж грамадства! – «Граматыкі...»

«Граматыкі словенскія правільнае сінтагма» Мялеція Сматрыцкага, выдадзена ў 1619 годзе, была неверагодна папулярнай і так патрэбнай кнігай, якая стала адным з лепшых дапаможнікаў па мове і захоўвала сваю навуковую і практычную значнасць на працягу XVII – першай паловы XVIII стагоддзя, да з’яўлення на свет у 1755 годзе «Российской грамматики» М. Ламаносава.

«Граматыкі словенскія правільнае сінтагма» Мялеція Сматрыцкага аказала неверагодна вялікі ўплыў на замацаванне нормаў царкоўнаславянскай мовы і зацвярджэнне яе як літаратурнай сярод славянскіх народаў. І невыпадкова даследчыкі і знаўцы гісторыі станаўлення і развіцця нашай мовы перакананы ў наступным: пасля яго «Граматыкі...» не выйшла ніводнага колькі-небудзь арыгінальнага і самастойнага даследавання. Усё, што паявілася ў пазнейшы час, аж да «Российской грамматики» Ламаносава, было альбо скарачэннем, альбо нязначнай перапрацоўкай...

Ці не найвышэйшая гэта адзнака ўсяго жыццёвага і творчага шляху Мялеція Сматрыцкага?!

Памёр М. Сматрыцкі ў 1633 годзе ў Дзерманскім манастыры на Украіне ў сане Полацкага ўніяцкага архіепіскапа (*паводле А. Мяснікова*).

Тэкст для варыянта 3

ЕЎФРАСІННЯ (1104–1167)

Еўфрасіння (свецкае імя Прадслава) Полацкая – полацкая князёўна, ігумення, першая ў гісторыі нашай Бацькаўшчыны асветніца. Яна з’яўлялася дачкой Святаслава-Георгія – меншага з шасці сыноў славутага полацкага князя Усяслава Брачыславіча (Чарадзея), і Сафіі – дачкі кіеўскага ўладара Уладзіміра Манамаха. Без жыццядзейнага шляху Еўфрасінні зусім немагчыма ўявіць жыццё на ўсходнеславянскіх землях, пачынаючы з XII стагоддзя і да нашых дзён. Гэта менавіта пра яе ў «Жыціі...» напісана, што яна «небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луча солнечная, просветивши всю землю Полоцкую»...

Нарадзілася Еўфрасіння прыкладна ў 1104 годзе. Паводле адных крыніц, вучылася яна ў школе пры Сафійскім саборы, паводле іншых – пры княжацкім двары. Да навук праяўляла цікаўнасць і вялікія здольнасці, ды і магчымасці былі: дзяўчынка мела доступ да самых розных тагачасных кніг.

Дасягнуўшы паўналецця, яна адмовілася ад моднага тады так званнага дынастычнага шлюбу, пастрыглася ў манахіні і пайшла ў манастыр, ігуменнай у якім была яе цётка. Неўзабаве Еўфрасіння пасялілася ў келлі полацкага Сафійскага сабора, пабудаванага яе дзедам Усяславам Брачыславічам. Там, у храмавым скрыпторыі, яна перапісвала (не выключана, што і перакладала) богаслужбовыя кнігі. Гісторыкі сцвярджаюць, што Еўфрасіння не толькі вяла Полацкі летапіс, але і збірала кнігі для бібліятэкі Сафійскага сабора.

Прыкладна ў 1124 годзе Еўфрасіння атрымала ад епіскапа Ільі падвор'е святой Сафіі пад Полацкам і заснавала свой жаночы манастыр святога Спаса (пазней ён атрымаў назву Полацкага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра), у якім яна «нача книги писати своими руками». У ім манаскі пострыг атрымалі спачатку яе малодшая сястра Гардзіслава (Еўдакія), а потым і стрыечная сястра Звеніслава (Еўпраксія).

А неўзабаве Еўфрасінняй Полацкай быў заснаваны і мужчынскі манастыр, пры якім была пабудавана царква Прасвятой Багародзіцы. Як сведчыць вядомы літаратар і даследчык полацкай даўніны Уладзімір Арлоў, «гэта быў... падзвіг: тады, на пачатку XII стагоддзя, манастыроў у Полацкім княстве і ўвогуле на ўсходнеславянскіх землях існавала няшмат...» Дарэчы, для абодвух манастыроў Еўфрасіння напісала статуты, па якіх жылі і дзейнічалі гэтыя ўстановы.

Для Спасаўскай царквы ігумення набыла ў Канстанцінопалі абраз Адзігітрыі Эфескай. Гэты старажытны абраз Божае Маці захоўваецца ў фондах Рускага музея ў Пецябургу пад назвай «Адзігітрыя Полацкая». Ён з'яўляецца, як сведчыць У. Арлоў, «самым раннім узорам іконаграфічнага тыпу на ўсходнеславянскіх землях». І тут, падкрэслівае даследчык, Еўфрасіння зноў выступае як збіральніца і апякунка талентаў...

Вось так: ужо тады, у такім далёкім і таямнічым XII стагоддзі, аб талентах, неардынарных людзях дбалі і клапаціліся нават такія вялікія людзі свайго часу, як яна – Еўфрасіння Полацкая!

Па замове Еўфрасінні ювелірным майстрам Лазарам Богшам быў зроблены напрасольны крыж, г. зв. Крыж Еўфрасінні Полацкай – шэдэўр ювелірнага мастацтва XII стагоддзя.

Крыж, сведчаць першакрыніцы, быў зроблены ў 1161 годзе. Як сцвярджае У. Арлоў, ён «выконваў ролю каўчэга для захавання атрыманых з Канстанцінопаля і Іерусаліма (магчыма, адначасова з абразом Багародзіцы) хрысціянскіх святыняў»... Несумненна: так усё і было!

Еўфрасіння падаравала крыж Спаскай царкве...

Аднак, на вялікі жаль, ужо ў нашы часы, у XX стагоддзі, а калі дакладней – у першыя дні Вялікай Айчыннай вайны – крыж знік з...

партыйнага сховішча ў Магілёве і далейшы лёс яго да сённяшняга дня застаецца невядомым...

Але вернемся да лёсу і жыцця Еўфрасінні Полацкай...

У заснаваных Еўфрасінняй жаночым і мужчынскім манастырах працавалі вучэльні, у якіх выкладаліся чытанне, пісьмо, нотная грамата, відавочна, і грэчаская мова, а таксама былі бібліятэкі, ювелірная і ікананісная майстэрні, скрыпторыі. У апошніх з іх, дарэчы, існавала спецыялізацыя: адны майстры выраблялі каляровыя ініцыялы, другія – пераплёты, трэція – мініяцюрныя малюнкi-застаўкі... Адсюль, з полацкіх скрыпторыяў, і па Полацкай зямлі, і за яе межы ішлі ў свет белыя кнігі, падрыхтаваныя, выдадзеныя і бласлаўленыя ёй – нашай вялікай папярэдніцай Еўфрасінняй Полацкай. Тыя кнігі чыталі і перачытвалі дзясяткі, калі не сотні, такіх жа мудрых і вялікіх людзей на еўрапейскім кантынэнце, і, такім чынам, слава і пагалоска пра наш край ішла па ўсім свеце.

Там, у полацкіх скрыпторыях, была складзена і царкоўная служба Еўфрасінні, намалюваныя яе абразы, напісаныя славытыя старажытны творы – «Жыццё Еўфрасінні Полацкай».

«Жыццё Еўфрасінні» з'яўляецца не столькі крыніцай біяграфічных звестак пра асветніцу (хоць і ў гэтым яго найвялікшая каштоўнасць!), колькі ўзорам, сапраўдным помнікам старажытнабеларускай пісьменнасці XII стагоддзя. Яно вядома нам, нашчадкам Полацкай, у шасці рэдакцыях, прадстаўленых больш чым 100 спісамі. Самы ж даўні з іх датуецца XVI стагоддзем. А паколькі першапачатковы тэкст «Жыцця...» адсутнічае, дакладна прасачыць яе жыццёвы і падзвіжніцкі шлях ужо наўрад ці ўдасца каму-небудзь з даследчыкаў.

У красавіку 1167 года Еўфрасіння Полацкая прыняла рашэнне ажыццявіць сваю даўнюю задуму – здзейсніць паломніцтва ў Святую Зямлю, і накіравалася ў падарожжа ў Іерусалім. Сабраўшы напярэдадні землякоў у Спасаўскім манастыры, яна паабяцала ім, што паедзе маліцца і за іх, і за родную полацкую старонку... Еўфрасінню суправаджалі стрыечная сястра Еўпраксія і брат Давыд.

Падчас падарожжа яна сустрэлася з імператарам Візантыі Мануілам Комніным – сваім родзічам... У Царградзе Еўфрасіння і яе спадарожнікі наведлі сабор святой Сафіі, набылі залатое кадзіла і іншыя рэчы, атрымалі благаслаўненне і накіраваліся далей у падарожжа...

Напрыканцы красавіка 1167 года Еўфрасіння і яе спадарожнікі прыйшлі да іерусалімскага святыню. Яна ўвайшла ў горад праз Хрыстовую браму, накіравалася да труны Гасподняй... Шчыра памалілася! Потым яна пасялілася ў манастыры святой Багародзіцы і тры дні

запар наведвалася да труны. У апошні дзень наведвання Еўфрасіння звярнулася да Госпада з малітвай, у якой прасіла яго дазволу памерці ў святым горадзе...

Неўзабаве яна захварэла... На 24-ы дзень хваробы, як сведчыць «Жыціе...», яна, паспавядаўшыся і прыняўшы прычасце, пайшла ў іншы свет. Гэта здарылася 23 мая 1167 года...

Яе пахавалі ў манастыры святога Феадосія непадалёку ад Іерусаліма. У 1187 годзе Еўфрасінню перапахавалі ў Феадосіеву пячору Кіеўскай лаўры. У 1871-м у Полацк была перанесена частка яе мошчаў. А 23 мая 1910 года яе нятленныя астанкі вярнуліся ў Спасаўскі манастыр старажытнага Полацка.

Еўфрасіння Полацкая кананізавана праваслаўнай царквой і ў 1984 годзе прылічана да Сабора Беларускіх Святых. Кожны год 23 мая (5 чэрвеня па новым стылі) беларускі народ святкуе Дзень памяці святой Еўфрасінні Полацкай.

Асветніцкая дзейнасць князёўны і ігуменні Еўфрасінні Полацкай аказвала вялікі ўплыў і на палітыку Полацкага княства ў цэлым. Яе заклікі да аб'яднання, супраць княжацкіх усобіц, папярэджванні аб тым, што братазбойчыя войны могуць прывесці Айчыну да знішчэння, знаходзілі водгукі і ўвасабленне, дзякуючы чаму аўтарытэт княства яшчэ больш рос і пашыраўся сярод перадавых на той час краін і земляў. Справу Еўфрасінні ў яе часы і потым падхапілі, паглыбілі і развілі яе землякі і аднадумцы, сярод якіх былі Францыск Скарына і Васіль Цяпінскі, Сімяон Полацкі і браты Зізаніі...

У «Жыціі Еўфрасінні Полацкай» ёсць такія радкі: «...Была яна дапамогай пакрыўджаным, суцяшэннем смуткуючым, распранутым – адзеннем, хворым – наведаннем ці, проста кажучы, – для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца сваё паіла Божаю мудрасцю. Еўфрасіння – незвычайны квет райскага саду. Еўфрасіння – арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду і да ўсходу, як промень сонечны, прасвятліў зямлю Полацкую. Вось, братове, Селунь хваліцца святым Дзімітрыем, Вышгарад – пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж хвалюся: шчаснае ты, места Полацкае, што ўзрасціла такі парастак – найпадобнейшую Еўфрасінню! Шчасны люд, што жыве ў месце тым! Шчасныя бацькі яе; шчаснае ўлонне, з якога выйшла найпадобнейшая панна Еўфрасіння! Шчаснае нараджэнне яе, шчаснае гадаванне, шчаснае і ўзрастанне найпачэснейшай Еўфрасінні! Шчасная праца яе і подзвігі дзеля Бога!..»

Дададзім: шчасныя і мы ад таго, што з'яўляемся нашчадкамі і спадкаемцамі святой Еўфрасінні Полацкай (наводле А. Мяснікова)!

Тэкст для варыянта 4

МІКОЛА ГУСОЎСКИ

Сярод плеяды слаўных і несмяротных імёнаў эпохі Адраджэння адно з галоўных месцаў даследчыкі еўрапейскай цывілізацыі і культуры аддавалі, аддаюць і будуць аддаваць Міколу Гусоўскаму – беларускаму паэту-гуманісту і асветніку, выдатнаму дзеячу ўсіх славянскіх народаў, прадстаўніку новалацінскай паэзіі, аднаму з заснавальнікаў жанру лірыка-эпічнай паэмы ў літаратуры Усходняй Еўропы...

Дакладных звестак аб яго жыцці выяўлена вельмі і вельмі мала. Нарадзіўся ён прыкладна ў 1470-х гадах, а памёр пасля 1533-га. Даследчыкі не выключаюць, што паходзіў Мікола з сям’і селяніна-паляўнічага з вёскі Уса (а можа, і – Усава) цэнтральнай часткі Беларусі.

Першапачатковую адукацыю ён атрымаў дома, потым вучыўся ў Польшчы і Італіі, але жыў Гусоўскі ў Польскім каралеўстве, меў духоўны сан і служыў пры двары плоцкага біскупа Эразма Вітэліуса, які з’яўляўся адначасова і сакратаром вялікакняжацкай канцылярыі. У 1518 годзе ў складзе дыпламатычнай місіі Вялікага Княства Літоўскага да Папы Рымскага Льва X, якую ўзначальваў Э. Вітэліус, Мікола Гусоўскі трапіў у Рым. Менавіта там канчаткова і сфарміраваліся яго творчыя, ідэйныя і эстэтычныя погляды і пазіцыі.

Ад Папы Льва X Вітэліус атрымаў пажаданне пачуць праўдзівае паэтычнае слова (былі калісьці і такія «заказы»!) пра паляванне на такую экзатычную і непаўторную жывёліну, як зубр. Выкананне просьбы даверылі Міколу, які там жа, у Італіі, у 1522 годзе (дарэчы, Леў X Медзічы гэта слова так і не пачуў: у 1521-м ён памёр) і закончыў стварэнне свайго твора – «Песня пра магутнасць, дзікасць зубра, а таксама пра паляванне на яго», які пад больш «простай» назвай – «Песня пра зубра» стаў неўміручым! Пад гэтай назвай у кастрычніку 1523 года ў Кракаве ў друкарні І. Віетэра выйшаў у свет паэтычны зборнік Міколы Гусоўскага. У ім былі змешчаны прэзаічнае прысвячэнне, сама паэма і 11 вершаў, напісаных нашым земляком у асноўным падчас знаходжання ў Рыме.

Прысвячэнне, адрасаванае каралеве Боне Сфорца, вытрымана ў модным у той час духу паэтыкі рэнесансу. Гусоўскі звяртаецца ў ім да каралевы з просьбай узяць на сябе дзяржаўнае апякунства над таленавітымі ў мастацтве і навуцы асобамі. «Бо бачу я з найвялікшым для сябе жалем і, зразумела, з пэўнай стратай для дзяржавы, што самыя славуць сэрцы зусім не паважаюцца, – адзначаў аўтар. – Яны з-за матэрыяльнай нястачы і беднасці поўнасьцю не могуць сябе праявіць. Бачу

я таксама, што ёсць нямала людзей, якія валодаюць і багаццем, і талентам. Але калі яны заўважаюць, што вучоных, мастакоў і паэтаў так мала шануюць і паважаюць, то імкнуцца больш узбагачацца, чым ахарошваць душу. З-за такой нікчэмнай справы ахвяруюць яны самым высакародным прызначэннем сваіх асоб. А калі возьмеш ты на сябе агульнае апякунства над гэтымі захапленнямі, – звяртаецца творца да каралевы, – тады ўзбуйнеюць таленты і прынясуць карысць Каралеўскай Вялікасці ў яе значнай працы, так што дзяржава будзе зберагацца ў сваім стане ў гэты злавесны час...»

Простыя словы – праўдзівыя, узятыя з жыцця... Іх актуальнасць захоўваецца вольна ўжо некалькі стагоддзяў!

А ці не актуальныя, ці не самыя надзённыя вольна гэтыя радкі з «Песні пра зубра»: «Войны! Злачынная справа – вайна выклікае // Гнеў мой, і слёзы, і боль».

Абгрунтаваўшы і абагульніўшы перадавыя на той час погляды, грамадска-палітычную думку ў цэлым, Гусоўскі стаў, такім чынам, адным з сапраўдных выразнікаў сваёй эпохі. Даследчыкі яго творчасці засведчылі памкненні аўтара «Песні пра зубра» да заклікаў аб яднанні і дружбе самых розных, паводле рэлігійных веравызнанняў і культуры, народаў еўрапейскага кантынента. Ён адным з першых у літаратуры Усходняй Еўропы пачаў славіць свабоднага чалавека, патрыёта сваёй Бацькаўшчыны, а разам з гэтым – і гарманічна развітую, творчую, таленавітую асобу...

«Песня пра зубра», акрамя пералічаных вышэй вартасцяў, яшчэ і выдатны, непараўнальны малюнак-панарама нашай спрадвечнай і гераічнай Бацькаўшчыны. Неверагодна маляўнічымі, прыгожымі фарбамі «аформленыя» пейзажы і замалёўкі з натуры даносяць да нас, ды не – перадаюць нам, так бы мовіць, нацыянальны характар, нашу вобразнасць і каларыт! І зроблена гэта ў «Песні...» самымі звычайнымі выяўленчымі сродкамі, аднак – таленавіта, творча, сапраўднаму неадназначна!

Ці не самым першым у нашай, беларускай нацыянальнай культуры і літаратуры Мікола Гусоўскі паставіў і, у пэўнай ступені, развіў набыўшую потым глабальнасць праблему захавання прыроднага наваколля, выкарыстання і прымнажэння багаццяў і рэсурсаў зямлі-матухны. Ён бачыў прыроду агульнанародным набыткам, вытокамі здароўя, радасці і выхавання «правільных» патрыятычных і маральных паводзін і пачуццяў.

Не мог беларускі асветнік не прапагандаваць і распаўсюджваць «модную» на той час сістэму еўрапейскай (ці – лацінскай) адукацыі –

т. зв. сістэму «сямі свабодных навук». Патрыёт Айчыны, Мікола Гусоўскі быў за творчае засваенне набыткаў міфалогіі і антычнай літаратуры, а таксама неверагодна багатай лацінскай культуры. І пры гэтым наш зямляк найперш аддаваў перавагу ў справе выхавання людзей мастацтву і навуцы, як, дарэчы, і ўмацаванню магутнасці дзяржавы ў цэлым.

А яшчэ Мікола Гусоўскі быў прарокам... Ён, як сведчаць сучаснікі, прадбачыў крызісныя з'явы ў Вялікім Княстве Літоўскім, хаця не-не ды і станавіўся на абарону тагачасных ідэалаў. У неадназначнасці і супярэчлівасці яго поглядаў і пазіцый нават са спасылкамі на ўяўную «абстрактнасць гуманізму», «супярэчнасці паміж верай і ведамі», нейкай там «артадоксіяй і вальнадумствам», чаго, уласна кажучы, у яго светапоглядзе і жыццёвых прынцыпах па сутнасці і не было, больш за ўсё было колішніх «ідэалагічных устаноў», «накірункаў», «арыенціраў»...

Акрамя «Песні пра зубра», Мікола Гусоўскі напісаў таксама паэмы «Новая і славуная перамога над туркамі ў ліпені месяцы» (1524 год), «Жыццё і подзвігі св. Гіяцынта» (1525 год), іншыя творы. Ён выступаў выразнікам пазіцый і поглядаў сярэдніх слаёў беларускага насельніцтва, крытыкам сацыяльна-класавай палітыкі шляхецтва і магнатаў. Аднак у свядомасці шчырых беларусаў ён найперш застаецца стваральнікам першага, еўрапейскага ўзроўню, мастацкага твора пра нашу Бацькаўшчыну, нашых папярэднікаў, заснавальнікаў лацінамоўнай рэнесансавай беларускай паэзіі (*наводле А. Мяснікова*).

ЗАДАННЕ 8. Стварыце і запішыце тэкст па пачатку. Падбярыце да тэксту загаловак. Выкарыстайце ў ім складаныя сказы розных тыпаў. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце.

Беларусы, як і ўсе народы свету, маюць сваіх выдатных сыноў. Фізічна адыходзячы ад нас у вечнасць, яны духоўна застаюцца з намі, сваім існаваннем, прыкладам жыцця, геніяльным яго прадбачаннем яднаюць жывую повязь пакаленняў, вечнасць і неўміручасць нацыянальнага духу, несмяротнасць народа. Яны – духоўныя павадыры нацыі, яе гонар і сумленне, шчасце і неўтаймоўны боль за яе (*наводле П. Краўчанкі*).

ЛІТАРАТУРА

1. Арашонкава, Г. І. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: слоўнік-даведнік / Г. І. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991. – 303 с.
2. Бардовіч, А. М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец; пад рэд. А. М. Бардовіча. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 512 с.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1994. – 656 с.
4. Гамеза, Л. М. Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы). – Мінск: ТэтраСістэмс, 2008. – 304 с.
5. Куліковіч, У. І. Беларуская мова: Правілы арфаграфіі. Беларуска-рускі слоўнік / У. І. Куліковіч, Э. А. Ялоўская. – Мінск: Беларус. асац. «Конкурс», 2010. – 320 с.
6. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2004. – 448 с.
7. Слоўнік новых слоў беларускай мовы: [каля 4500 слоў і выразаў] / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч; Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Мінск: ТэтраСістэмс, 2009. – 444 с.
8. Сучасная беларуская мова / Л. М. Грыгор’ева [і інш.]. – Мінск: Вышэйшая школа, 2011. – 622 с.
9. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы: падручнік / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Праграма па сучаснай беларускай мове.....	4
Метадычныя ўказанні да кантрольных работ	15
Кантрольная работа № 1	16
Кантрольная работа № 2.....	24
Кантрольная работа № 3.....	31
Кантрольная работа № 4.....	40
Літаратура	55

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Складальнік **Кузьміч** Вольга Аляксандраўна

Рэдактар *Ю. І. Ірхіна*
Камп'ютэрная вёрстка *Д. А. Стаўбуноў*
Карэктар *Ю. І. Ірхіна*

Выдавец:
УА «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».
ЛВ № 02330/0549423 ад 08.04.2009.
ЛП № 02330/0150477 ад 16.01.2009.
Вул. Святлова, 13а, 220006, г. Мінск.